

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İMAM BİRGİVÎ'NİN AVÂMİL VE İZHÂRU'L-ESRÂR'ININ
İNCELENMESİ

Halit YENEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA - 2010

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İMAM BİRGİVÎ'NİN AVÂMİL VE İZHÂRU'L-ESRÂR'ININ
İNCELENMESİ

Halit YENEN

DANIŞMAN: Yrd. Doç. Dr. Ferhat YILMAZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA - 2010

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Yrd. Doç. Dr. Ferhat Yılmaz

(Danışman)

Üye: Doç. Dr. Tahsin DELİÇAY

Üye: Yrd. Doç. Dr. Hasan AKKANAT

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylıyorum.

..../..../2010

Prof. Dr. Azmi YALÇIN

Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ÖZET

İMAM BİRGİVÎ'NİN AVÂMİL VE İZHÂRU'L ESRÂR'ININ İNCELENMESİ

Halit YENEN

Yüksek Lisans Tezi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ferhat YILMAZ

Temmuz 2010, x+104 Sayfa

Birgivî Mehmed Efendi (d. 929/1523-ö. 981/1573), 16. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Bu çalışma Birgivî'nin Avâmil ve İzhâru'l-Esrâr'ı hakkındadır. Araştırmamız dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölüm çalışmanın giriş bölümüdür. Burada çalışmanın konusu, amacı ve metodu açıklanmaktadır.

İkinci bölümde, İmâm Birgivi'nin hayatı, hocaları, talebeleri, kişiliği ve yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölümde, "Avâmil" risâlesi, özellikleri, muhtevâsı ve eser hakkında yapılan çalışmalar açısından incelenmektedir.

Dördüncü bölümde de "İzhâru'l-Esrâr" kitabı, özellikleri, içeriği ve eser hakkında yapılan çalışmalar açısından ele alınmaktadır.

Sonuç bölümünde ise her iki eser özet bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birgivî Mehmed Efendi, Avâmil, İzhâru'l-Esrâr, Arap Dili, nahiv, Birgi, Birgivi, Birgili, Balıkesir, müderris, XVI. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu.

ABSTRACT**EXAMINING THE İMAM BİRGİVÎ'S AVÂMİL AND İZHÂRU'L-ESRÂR****Halit YENEN****Master Thesis, Department of The Basic Islamic Sciences****Supervisor: Yrd. Doç. Dr. Ferhat YILMAZ****July 2010, x+104 Pages**

Birgivi Mehmed Efendi (929/1523- 981/1573) is one of the Ottoman scholars who lived in XVIth century. This study gives information about Imam Birgivi's Avâmil and Izhâru'l-Esrâr. This research consists four parts.

The first part is introduction part. It aims the subject of this study, the purpose and expression of the method.

In the second part, it gives information about Birgivi Mehmed Efendi's life, teachers, pupils, science of personality and presentation of his works.

In the third part, it gives information about "Avâmil", its specialities and the works that was made about it.

In the fourth part, it, too, gives information about "İzhâru'l-Esrâr", its specialities and the works that was made about it.

In the end of the study, it was made the assesment of "Avâmil" and "İzhâru'l-Esrâr" briefly.

Key words: Birgivi Mehmed Efendi, Avâmil, İzhâru'l-Esrâr, Arabic language, Arabic grammar, Birgi, Birgivi, Birgili, Balıkesir, professor, XVIth century, Ottoman Empire.

ÖNSÖZ

Sâmi dil ailesine mensup olan Arapça, dünyanın en fazla konuşulan dillerinden biridir. İslâm dininin ana kaynaklarının, bu dille Müslümanlara hitap etmesinden dolayı Arap olmayan diğer milletleri de ilgilendiren bir konumdadır. Dînî metinleri doğru okuyup anlamak için Arapça vazgeçilemez bir vasıtaadır. Daha çok bu sebepten geçmişte sarf (morfoloji), nahiv (sentaks) ve belâgat üzerine pek çok eserler yazılmış halen de yazılmaya devam edilmektedir.

Tarihte Arapça, medeniyet, kültür ve imparatorluklar doğuran büyük dillerden biri olarak karşımıza çıkar. Arapçanın kullanımı yedinci yüzyıla kadar Arap yarımadası ile sınırlı kalmışken İslamiyet'in gelişiyle birlikte Arap yarımadasının dışına taşmış bir kültür ve medeniyet dili olmuştur. Sonraki asırlarda İslamî fetihler ve ticaret kervanlarıyla Arapça doğuda Afganistan'a, batıda Endülüs'e (şimdiki İspanya'ya) kadar uzanan bölgede konuşulan ortak bir dil haline gelmiştir. 20. yüzyılda Batı kültürünün Müslüman milletler üzerindeki tesiri, önceki yüzyıllarda Arapçaya olan bu ilgiyi günümüzde başta İngilizce olmak üzere Avrupa dillerine çevirse de Arapça önemini öncelikle İslâm Dîninin metinlerinin dili ve bir edebiyat ve kültür dili olarak sürdürmektedir. Önce Araplar arasında daha sonra da tüm Müslümanlarda gördüğümüz Kur'an-ı doğru okuyup anlama ve koruma kaygısı, Arap dilinin kurallarının yedinci yüzyıl gibi daha dünyanın pek çok dilinin gramerinin henüz oluşmadığı erken bir dönemde şekillenmesi ve olgunlaşması sonucunu doğurmuştur. Bu durum genel dilbilim açısından dünya çapında bir öneme sahiptir.

İslamiyet'in Arapların dışındaki toplumlara yayılmasıyla birlikte, İslam'ın kutsal kitabının dili olan Arapça, sadece Türkler değil, diğer birçok milletler tarafından da önemli ve öğrenilmesi gerekli bir dil olarak kabul edilmiştir. Türklerin, İslam'a girmeleri ve Selçuklulardan itibaren Arapça konuşan toplumlarla gittikçe artan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri, bu dilin Türk toplumundaki önemini artıran etkenlerden olmuştur. Hatta İslâm dinini kabullerinden kısa süre sonra Türk toplumu içinden Arapça eser verecek derecede birçok âlim yetişmiştir. Diğer yandan milletimizin bu dile verdiği önem, Türk milletinin kültür mirasının vazgeçilemez parçaları olan el yazması ve matbu binlerce eserin Arapçayla veyahut Türkçe bile olsa Arap harflerinin kullanımıyla yazılması sonucunu da beraberinde doğurmuştur. İşte bu yüzden eğer geçmişimizle, geçmişteki kültür mirasımızla alâkımızı kesmek istemiyor onlardan yararlanmayı,

tarihimizi, edebiyatımızı birinci el kaynaklardan öğrenmeyi düşünüyorsak Arapça ile ve Arap harfleriyle bağımızı koparmamız, bu dile gereken önemi vererek bu alanda uzmanlarımızı yetiştirmemiz yararımıza olacaktır.

Tarihi boyutu bir an için göz ardı edilecek bile olsa, Arapça günümüzde de önemini ve dünya dilleri arasındaki etkinliğini koruyan ve bunu gittikçe artıran bir dil konumundadır. Dünyada Arapça, 200 milyondan fazla insanın ana dilidir. Uluslararası ticaret, siyaset bilimi, uluslararası hukuk, tarih ve edebiyat öğrencileri, Arapça öğrenerek bu sayede birçok avantajlar ve kazanımlar elde edebilirler. Günümüzde, Arapçanın bilimsel anlamda incelenmesi, bizi geçmişimizdeki muazzam kültür mirasımıza daha sıkı bağlayacaktır. Türkçemizde bu dille iç içe girmiş adeta Türkçeleşmiş yerini başka bir kelimenin kolayca dolduramayacağı pek çok Arapça kökenli kelime bulunmaktadır.

Arap dilinin öğrenilmesindeki maksadı genel olarak ikiye ayırabiliriz. Biri ilmî gâyeler olmaksızın Arapçayı konuşan ülkelerle ticari, sosyal, askeri v.b. sebeplerle bu dili öğrenmektir. Bunun merkezinde ihtiyacı karşılayacak konuşma ve yazmaya yönelik pratik yani kullarımdaki Arapça gelir. Diğeri ise, İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'an'ın ve onun en güzel izahı olan hadis metinlerinin veyahut bu dildeki edebî eserlerin hem Araplar hem de özellikle Arap olmayanlar tarafından doğru okunup anlaşılması için Arapça öğrenme ihtiyacıdır. Bunun temelinde ise dil kurallarına en üst seviyede riâyet edilmesi gereken fasih Arapça gelir. Arapçayı temel kurallarına uygun öğrenmeden dinî metinleri doğru anlamak ve bu dildeki edebî eserlerden faydalanmak mümkün değildir. Arap dilinin kurallarını öğretmek uğrunda sayısı tespit edilemeyecek kadar çok eser meydana getirilmiştir. Bu eserlerin önde gelenlerinden ikisi, üzerlerine onlarca çalışma yapılmış ve kütüphanelerimizde yüzlerce yazması bulunan İmam Birgivî'nin *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* isimli eserleridir.

Tarihindeki ilim adamlarını ve eserlerini tanımak, ilim uğruna ne çabalar sarf ettiklerini görmek ve onların yaşayışlarından dersler çıkarmak bir toplum için çok önemlidir. Bir milletin ilim adamlarına sahip çıkması o milletin büyüklüğünün kadirşinaslığının bir göstergesidir. İşte Osmanlı'nın yetiştirdiği bu ilim adamlarından biri İmam Birgivî (d. 929/1523- ö. 981/1573)'dir. O, Osmanlı devrinin en parlak dönemlerinden Kânûnî Sultan Süleyman (saltanatı 1520-1566) ve II. Selim (saltanatı

1566-1574) zamanında yaşamış, zaman zaman devlet büyüklerinin de fikrine müracaat ettiği bir din ve dil âlimi, ilim ve fikir adamıdır.

Bu çalışmayı seçmemizde etkili olan unsur, Arapçaya ilgi duyan birçok kimsenin İmam Birgivi'nin *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* isimli eserlerinden yeteri kadar haberi olmadığını veya bu eserleri duymuş olsa bile içeriğinden habersiz olduğunu gözlemlememizdir. Osmanlı döneminde neredeyse herkes tarafından bilinen bu eserlerin günümüzde ilmî çevrelerde bilinse de Arapçaya ilgi duyan birçok kimse tarafından bilinmemesi bizi bu çalışmaya yönlendirmiştir. Her ne kadar müellif ve bazı eserleri hakkında çalışmalar bulunsada bu iki eserini derli toplu bir şekilde değerlendiren müstakil bir çalışmaya rastlayamamış olmamız bizi bu işe yönelmeye cesaretlendirmiştir. Gayemiz, bu kitaplar hakkında yeterli seviyede bilgi sunarak hem araştırmacılar hem de pratik değer taşıyan bu eserlerden yararlanmayı isteyenlere, özellikle de klasik Arapçaya ilgi duyan herkese yardımcı olabilmektir.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Aynı zamanda giriş kısmı olan birinci bölümde, bu tez çalışmasıyla ve nahiv ilmiyle ilgili genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde, Birgivi'nin yaşadığı ortam, hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde, yüzyıllar boyu Osmanlı medreselerinde okutulmuş klasik kaynaklarımızdan olan İmam Birgivi'nin Arapça nahiv konularını özetleyen *Avâmil*'i; dördüncü bölümde, *İzhâru'l-Esrâr*'ı önemi, özellikleri, ayrıntılı muhtevâları ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalar bakımından incelenmiştir. Sonuç kısmındaysa iki eser kısaca değerlendirilmiştir. Yöntem olarak, bu iki eserin metinleri esas olmak üzere, müellif Birgivi ve bu eserler üzerine geçmişte ve günümüzde yapılan çalışmalardan yararlanılarak literatür taraması metodu kullanılmıştır. İmkânlarımız ölçüsünde yaptığımız bu çalışmada hatalarımızın düzeltilmesi hususunda yapılacak olumlu tenkitlere her zaman açık olduğumuzu ifade etmek isteriz.

Çalışmamızın başından beri her türlü desteğini esirgemeyen kıymetli vakitlerini ayıran başta danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ferhat YILMAZ'a, yetişmemde emeği geçen tüm hocalarıma ve aileme teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Fonu'ndan İF2008YL6 no'lu proje ile desteklenmiştir. Katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Halit YENEN

ADANA-2010

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Çalışma Hakkında Genel Bilgiler.....	1
1.1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
1.1.2. Kapsam ve Sınırlamalar	1
1.1.3. Yöntem	2
1.2. Nahiv İlminin Doğuşu ve Bazı Temel Nahiv Eserleri	3

İKİNCİ BÖLÜM

İMÂM BİRGİVÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

2.1. Birgivî'nin Yaşadığı Dönem.....	7
2.2. Hayatı.....	10
2.2.1. Doğumu ve Nesebi.....	10
2.2.2. Tahsil Hayatı v Hocaları.....	10
2.2.3. Meslekî Vazifeleri.....	11
2.2.4. Vefatı.....	12
2.3. Çocukları ve Torunları.....	13
2.4. Talebeleri.....	14
2.5. İlmî Şahsiyeti.....	14

2.6. Eserleri.....	20
2.6.1. Arap Dili İle İlgili Eserleri.....	22
2.6.2. Ahlâk ve Tasavvufla İlgili Eserleri.....	24
2.6.3. İtikâd, İbadet ve Mezhepler Tarihiyle İlgili Eserleri.....	25
2.6.4. İslam Hukukuyla İlgili Eserleri.....	28
2.6.5. Tefsir ve Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri.....	30
2.6.6. Hadisle İlgili Eserleri.....	31
2.6.7. Diğer Konularla İlgili Eserleri.....	32
2.6.8. Birgivî'ye Nispet Edilen Eserler.....	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVÂMİL'İN ÖZELLİKLERİ VE MUHTEVÂSİ

3.1. Arap Dilinde Avâmil Kavramı.....	36
3.2. Avâmilin Önemi ve Özellikleri.....	37
3.2.1. Avâmil'in Önemi.....	37
3.2.2. Avâmil'in Özellikleri.....	39
3.2.2.1. Avâmil'in Genel Özellikleri.....	39
3.2.2.2. Avâmil'in Örneklerinin Özellikleri.....	41
3.3. Avâmilin Muhtevâsı.....	42
3.3.1. Âmil Hakkındaki Birinci Bâb.....	42
3.3.2. Mâ'mul Hakkındaki İkinci Bâb.....	44
3.3.3. İ'râb Hakkındaki Üçüncü Bâb.....	46
3.4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	50
3.4.1. Şerhler.....	51
3.4.2. Mu'ribler.....	53
3.4.3. Tercümeleler.....	54

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İZHÂRU'L-ESRÂR'IN ÖZELLİKLERİ VE MUHTEVÂSİ

4.1. Eserin İsmi, Müellife Aidiyeti ve Kaynakları.....	56
4.2. Müellifin Bağlı Olduğu Nahiv Ekolü.....	58
4.3. Müellifin İzhâru'l-Esrâr'da Şâhit Kullanma Yöntemi.....	58
4.4. İzhâru'l-Esrâr'ın Önemi.....	60
4.5. İzhâru'l-Esrâr'ın Özellikleri.....	62
4.6. İzhâru'l-Esrâr'ın Muhtevâsı.....	66
4.6.1. Âmil.....	66
4.6.2. Ma'mûl.....	73
4.6.3. İ'râb.....	82
4.7. İzhâru'l-Esrâr Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	88
4.7.1. Şerhler.....	89
4.7.2. Mu'ribler.....	91
4.7.3. Tercümeleler.....	92
SONUÇ	94
KAYNAKÇA	98
ÖZGEÇMİŞ	104

KISALTMALAR LİSTESİ

- b.** : Bin, ibni
bkz. : Bakınız
b.y.y. : Basım yeri yok
c. : Cilt
çev. : Çeviren
d. : Doğumu
DİA. : Diyanet İslam Ansiklopedisi
Fak. : Fakültesi
h. : Hicri
haz. : Hazırlayan
İA. : İslam Ansiklopedisi (MEB)
İlah. : İlahiyat
Ktp. : Kütüphanesi
m. : Miladi
MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı
No : Numara
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
s. : Sayfa
sad. : Sadeleştiren
ss. : Sayfa sayısı
sy. : Sayı
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : tahkik eden
tsz. : Tarihsiz
Üni. : Üniversitesi
v.b. : Ve benzeri
Yay. : Yayınevi
y.y. : Yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Avâmil'de Âmillerin Sınıflandırılması.....	42
Şekil 2: Avâmil'de Ma'mûllerin Sınıflandırılması.....	45
Şekil 3: Avâmil'de İ'râbın Sınıflandırılması.....	47

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Çalışma Hakkında Genel Bilgiler

1.1.1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Tezimizin adı “*İmam Birgivi’nin Avâmil ve İzhâr’ul-Esrâr’ının İncelenmesi*”dir. Araştırmanın adından da anlaşılacağı gibi konumuz bir Osmanlı-Türk âlimi olan Birgivi Mehmed Efendi’nin nahiv alanında yazmış olduğu *Avâmil* ve *İzhâr’ul-Esrâr* adındaki iki eserinin incelenmesidir. Aynı zamanda kültür tarihimizde önemli bir yeri olan müellif ve eserleri hakkında da bilgi verilecektir.

Bu çalışmamızdaki temel amacımız, bu kitaplar hakkında yeterli miktarda bilgi sunarak hem araştırmacılar hem de pratik değer taşıyan bu kitaplardan yararlanmayı isteyenlere, özellikle de klasik Arapçaya ilgi duyan herkese yardımcı olabilmektir. Arap dilinde başlangıç aşamasındaki herkes için faydalı olacağını düşündüğümüz bu iki eseri önemi, özellikleri, eserler üzerine yapılan çalışmalar ve özellikle de içerdiği konular bakımından inceleyerek ilim dünyasının istifadesine sunmayı hedefliyoruz. Bu çalışmayla, genelde Arapça öğrenmek isteyen özelden ise klasik Arapçayı öğrenmeyi amaçlayan özellikle de bu kitapları görmemiş, okumamış veya ismini duymuş ama içeriğinden haberdar olamamış herkese yardımcı olabilmeyi istiyoruz.

1.1.2. Kapsam ve Sınırlamalar

Çalışmamızda, Birgivi’nin hayatı ve ilmi kişiliğine değinildikten sonra klasik Arapça kaynaklarımızın önde gelenlerinden *Avâmil* ve kısaca *İzhâr* denilen *İzhârul-Esrâr* isimli eserlerinin Arap dili bakımından önemi, özellikleri, eserler üzerine yapılan çalışmalar özellikle de eserlerin içeriği incelenmeye çalışılacaktır. Çalışma, esasen bu iki kitap üzerinde olmakla beraber, bu eserler üzerine geçmişte ve günümüzde yapılmış çalışmalardan da istifade edilecektir.

Bu kitapların kütüphanelerimizde hemen hemen hepsi İbn-i Hacib’in *Kâfiye*’siyle beraber “*Nahiv Cümlesi* veya *Mecmûatu’n-Nahv*” ismiyle yüzlerce yazma ve onlarca basma nüshası mevcuttur. Biz çalışmamızda imlâsı tashih edilmiş olan

h. 1330/ 1912 İstanbul, Ahmed Kemâl Matbaası baskısı olan *Musahhah Nahiv Cümlesi* adındaki nüshayı esas almayı uygun gördük.

Çalışmamızın genel sınırları müellif ve bu iki eseri çerçevesinde şekillenecektir. Buna ek olarak giriş kısmı olan birinci bölümde, nahiv ilmiyle ilgili genel bir bilgilendirme yoluna da gidilecektir. Her iki kitabın müellifinin de aynı şahıs olması ve Türk-İslâm kültüründe önemli bir yerinin bulunmasından dolayı ikinci bölüm, yazarın hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve eserlerinin hangi konulara ait olduğuna ayrılacaktır. Ancak fazla ayrıntıya girilmemeye özen gösterilecek yer yer daha fazla bilgi için şu esere bakınız şeklinde yönlendirmeler yapılacaktır. Zira müellifin hayatı ve bazı eserleri hakkında başka çalışmalara ulaşmak mümkündür. Üçüncü bölümde, müellifin *Avâmil* isimli eseri, dördüncü bölümdeyse *İzhârul-Esrâr* adlı kitabı incelenecektir. Sonuç bölümündeysen her iki eserin bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1.1.3. Yöntem

Bir araştırmada çalışılan alanın ve araştırılacak konunun bünyesine uygun yöntemle hareket etmek bilimsel verilere ulaşılabilmesi açısından önemlidir. Her çalışmada en azından önce veri toplama ve sonra bunları işleme olmak üzere iki kısım bulunur. Çalışmamızda her iki eseri hem özellikleri hem de muhtevâları bakımından incelerken daha çok eserlerin aslî metinlerinden yararlanmaya gayret ettik. Müellif ve eserleriyle ilgili kısımdaysa aslî kaynaklardan bir kısmına ulaşmakla beraber daha çok bu konuda yapılmış çalışmalardan yararlandık. Çalışmamızda kitapların metinleri asıl olmak üzere literatür taraması yöntemini kullanarak hareket edeceğiz. Bununla beraber zaman zaman yorum ve çıkarımlara da yer vereceğiz.

Konumuz “*İmam Birgivî'nin Avâmil ve İzhâr'ul Esrâr'ının İncelenmesi*” olduğundan müellif ve eserleri hakkında genel bilgiden sonra bu iki kitap çerçevesinde yoğunlaşılacak ve bunlar hakkında yazılan mu‘rib, şerh, makale ve çeşitli çalışmalardan istifade yoluna gidilecektir. Ayrıca nahiv kitaplarından, lügatlerden, yazar hakkında yazılmış eserlerden, makale ve tezlerden yararlanılacaktır. Bu eserlerin bazı şerhleri hakkında edisyon-kritik çalışmaları yapıldığı görülmektedir ancak biz burada edisyon-kritik çalışması yapmayı amaçlamıyoruz.

İkinci dereceden olduğunu düşündüğümüz veya açıklama mahiyetindeki bilgilendirmeleri metin akışını bozmamak için dipnotlarda vermeye çaba sarfedeceğiz.

Yaygın olarak kullanılan kelimeler dışında Arapça kelimelerin uzun okunan hecelerinin üzerine uzatma işareti konulmuştur. Daha belirgin olması için şahıs ve kitap isimlerinde virgül ve tire gibi işaretlerden de yararlanılmıştır. Mesela “Birgivî'nin *İzhâru'l-Esrâr* isimli eseri” gibi. Çoğu kez örnekteki gibi Arapça izâfet terkibi kullanılırken bazen da “Ehl-i Sünnet ve Evrâd-ı Birgivî” gibi Farsça izâfet terkibi kullanılmıştır. Özellikle kitapların içeriği kısmında yanlış anlaşılmaya meydan vermemek ve asıllarıyla karşılaştırabilme imkânı sağlamak için örneklerde, tariflerde, konu başlıklarında ve edat olan harflerde parantezler yardımıyla Arapça asılları gösterilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda nahiv terimlerini mümkün olduğunca bozmadan verebilmek için çoğunlukla parantez içinde açıklama yapma cihetine gidilmiş bazen de incelediğimiz eserlerden yararlanılarak bu istilahlara dipnotlarda verilmiştir.

Genellikle çalışmamızda ismi geçen müelliflerin adlarının ilk geçtikleri yerlerde parantez içinde önce hicrî sonra milâdî ölüm tarihleri verilmiş daha sonra ismi geçse de bu tarihler tekrar edilmemiştir. Ölüm tarihlerinden önce “ö.” (ölümü) şeklinde kısaltma yapılmıştır. Kitap yayın tarihlerinden önce şahısların ölüm tarihleriyle karışma ihtimali olabilecek yerlerde hicri tarihler “h.” kısaltma işaretiyle verilmiştir. Arapça müellif ve eser isimlerinin önündeki “el” v.b. takıları küçük harflerle yazılmış, zaman zaman da meşhur eser isimlerinde terk edilmiştir.

Dipnotlarda a.g.e. (adı geçen eser) tabiri yerine alt alta da gelmiş olsa yazar, kitap ve makale isimleri aynen kaydedilmiştir. Kitap isimleri italik yazılırken makale ve tez isimleri normal şekilde yazılmış ancak yayımlandıkları dergi adları ve tez türleri italik yazılmıştır.

1.2. Nahiv İlminin Doğuşu ve Bazı Temel Nahiv Eserleri

Nahiv kelimesi, lügat anlamı bakımından n-h-v (نحو) kökünden masdar olup yönelmek, meyletmek, kastetmek, gibi, benzer v.b. anlamlarına gelir¹. İstilahta ise nahiv; mureb, mebnî ve bunlar dışındaki durumları bakımından Arapça terkiplerin kendisiyle bilindiği ilimdir². Başlangıçta nahiv kelimesi, morfoloji (kelimelerin şekliyle ilgilenen dil ilmi) ve sentaksı (cümle bilgisi) içine alan geniş manasıyla gramer mukabili olarak kullanılıyordu. IX. yüzyıldan (h. III. asır) sonra morfoloji, sarf adıyla

¹ İbnu Manzûr (1300/1883), *Lisânu'l-Arab*, Bulak, c. XV, s. 309-310; Mustafa b. Şemseddin (1310/1892), *Ahter-i Kebîr* (I-II Cilt), İstanbul: Matbaatu'l-Âmire, c. 2, s. 368.

² el-Cürcânî (tsz), *et-Ta'rifât*, b.y.y., s. 240.

ayrı bir ihtisas alanı haline gelmeye başlamış, sentaksı ise nahiv ilmi ifade eder olmuştur³.

Sâmi dilleri grubuna mensup olan Arap dili⁴, panayırlardaki şiir müsabakaları sebebiyle yüksek bir edebî yapıya kavuşmuş, Kur'an'ın Arap diliyle inmesiyle ve İslâm'ın yayılmasıyla Arap yarımadasının sınırları dışına taşmıştı. Ana dili Arapça olmayan birçok milletten topluluklar çeşitli sebeplerle İslâm'a girmeye başlamış bunun neticesinde lahn denilen dil hataları bilhassa bu kimseler arasında görülmeye başlamıştı. Dili korumak, ayet ve hadislerin doğru okunup doğru anlaşılmasını sağlamak için bir takım dil kuralları konulması⁵, başka bir deyişle konuşulan dilin kurallarının tespit edilmesi zarureti doğmuştu.

Bu ihtiyaca -kimin işaretiyle olduğu hakkında farklı rivayetler olsada⁶- eski kaynakların çoğunun ittifakıyla Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) gramer çalışmalarına başlayarak cevap vermiş, nahiv ilminin ana hatlarını oluşturmuştur⁷. Aynı zamanda bu çalışmalarla Basra dil ekolünün de temelleri atılmış oluyordu. Ondan sonra öğrencileri tarafından gramer çalışmaları Basra'da devam ettirilmiş bu sebepten Basra şehri Arap nahvinin ilk doğuş yeri kabul edilmiştir. Basra Ekolünün gramer kurallarını gerekçelerle temellendiren ilk kişi İbnu Ebî İshak (ö. 205/820)'tir⁸. el- Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve onun talebesi Sîbeveyh (ö. 180/796), el-Müberred (ö. 286/899), ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve es-Sîrâfî (ö. 368/978) bu ekolün önemli temsilcilerindendir. Özellikle Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eseri kendisinden sonraki diğer ekollerden bile olsa pek çok dil âlimini etkilemiştir.

Daha sonra Kûfe şehrinde, sistematik olarak Kûfe nahiv ekolünün gerçek kurucusu sayılan nahiv, lügat ve kıraat âlimi el-Kisâî (ö. 189/804) ve talebesi el-Ferrâ (ö. 207/822) ile Kûfe dil mektebi gerçek anlamda şekillenmiştir. Her iki ekol mensupları arasında hararetli tartışmalar olmuştur. Bunlardan sonra gelen bir grup âlim bu iki ekolü uzlaştırıcı bir metod izlemişlerdir ki bunlara Bağdat Ekolü denilmiştir. Bu grubun önde gelen temsilcileri İbnu Keysan (ö. 299/912), ez-Zeccâcî (ö. 339/950), Ebû

³ Çetin, M. Nihat, "Arap", *DİA*, c. III, ss. 282-309, İstanbul: TDV Yay., s. 296.

⁴ Mehmed Fehmi (1332/1914), *Târih-i Edebiyâtı Arabiyye*, İstanbul, s. 79.

⁵ Mehmed Fehmi, *Târih-i Edebiyâtı Arabiyye*, s. 172

⁶ Ali en-Necdî Nâsif (1978), *Târihu-n-Nahv*, Kâhire: Dâru'l-Maarif, s. 8.

⁷ İbnu'n-Nedim (1985), *el-Fihrist*, Doha-Katar, s. 59.

⁸ Kızıklı, Salih Zafer (2005), "Arap Grameri Ekolleri", *Basılmamış Doktora Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, s. 26.

Ali el- Fârisi (ö. 377/987), İbnu Cinnâ (ö. 392/1002) ve ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi dil âlimleridir.

Temel olarak bu kaynaklardan beslenmekle beraber Mısır ve Endülüs ekolleri⁹ de ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir. İbnu Madâ (ö. 592/1196), İbnu Uşûr (ö. 669/1271), İbnu Mâlik (ö. 672/1274) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) Endülüs Ekolünün ileri gelenlerini temsil ederken İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1249), İbnu Hişâm (ö. 761/1360) ve es-Suyûtî (ö. 911/1505) ise Mısır Ekolünün önde gelen temsilcileri olarak sayılabilir¹⁰.

Nahiv alanında çeşitli metotlarla pek çok sayıda eser verilmiştir. Bunlar genel olarak mutavvel ve muhtasar eserler olarak iki ana gruba ayrılabilir. Muhtasarlarda mensur-manzum açısından veya nahvi bâblara ayırarak inceleyenler ile âmil, ma'mûl ve i'râb açısından ele alanlar olarak gruplandırılabilir.

Mutavvel eserlere Halil b. Ahmed'in *el-Cümel Fi'n-Nahv*'i, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, el-Müberred'in *el-Muktedâb*'ı ve ilk kez nahiv konularını sarf konularından ayırarak ele alan Muhammed b. Sirrî b. Sehl es-Serrâc (ö. 316/928)'in *el-Usûl fi'n-Nahv*'i, ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *el-Cümelu'l-Kübrâ*'sı örnek olarak verilebilir. Bazı eserlerin ise bize sadece adı ulaşmıştır¹¹.

Muhtasar eserlerin genellikle telif amacı eğitim ve öğretimdir. Mahiyeti itibariyle bu eserler Arap gramerine bir giriş başka bir tabirle mukaddime niteliğindedir. Bu eserlerde genelde iki amaç güdülür. Birinci olarak nahvi veciz bir şekilde özetleyip az metinle çok bilgi ortaya koymak, ikinci amaç olarak ise gramere yeni başlayanların kolaylıkla ezberleyebilecekleri kaideler manzumesi sunmak hedeflenir¹². Mesela Birgivi muhtasar bir eser olan *Avâmil*'inde “Bil ki, i'râbı öğrenmek isteyen herkesin yüz şeyi bilmesi gerekir. Bunlardan altmışı âmil, otuzu ma'mûl ve onu da amel yani i'râb diye

⁹ Geniş bilgi için bkz. Parlak, Nizâmattin (1998), “Endülüs Dil Mektebi”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul; Yıldırım, Aydın (2007), “Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

¹⁰ Gramer ekolleri ve temsilcileriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Kızıklı, Salih Zafer, “Arap Grameri Ekolleri”, *Basılmamış Doktora Tezi*.

¹¹ Daha fazla bilgi için bkz. Demirayak, Kenan-Çöğenli, M. Sadi (1995), *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, s. 161; Selami Bakırcı-Kenen Demirayak, *Arap Dili Gramer Tarihi*.

¹² Çelebi, Muharrem (1994), “İmam Birgivi'nin Dilciliği”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivi Sempozyumu*, ss. 47-54, Ankara: TDV Yayınları, s. 49; Çelebi, Muharrem (1989), “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. V, ss. 1-31, İzmir, s. 4.

isimlendirilir. Allâh'ın izniyle bu üç şeyi sana kısa bir şekilde açıklayacağım”¹³ demektedir.

Şekil itibariyle muhtasarlar, nesir ve nazım yani düz yazı ve şiir şeklinde iki kısma ayrılabilir. Nesre örnek olarak İbnu Bâbeşâz (ö. 516/1112), Muhammed b. Yahyâ ez-Zebidî (ö. 555/1160) ve el-Gaznevî (ö. 581/1185)'nin *Mukaddime*'lerini, el-Cevâliki (ö. 540/1185)'nin *Muhtasar*'ını, İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sini verebiliriz. Manzûm olanlara en meşhur örnek ise İbn-i Mâlik'in bin beyitten oluşan *Elfiyye* diye tanınmış “*el-Hulâsâ*”sıdır¹⁴.

Metod itibariyle muhtasarları iki kısımda ele almak mümkündür. Birincisi nahvi bablara ve fasıllara ayırarak özetleyenler. Bunlara örnek olarak Salih b. İshak el-Cermî (ö. 225/839), el-Mutarriżî (ö. 610/1213) ve İbnu Bâbeşâz'in *Mukaddime*'leriyle İbnu's-Serrâc (ö. 406/1015)'in *Muhtasar*'ını verebiliriz. Ayrıca bunlara es-Senhâcî (ö. 723/1323)'nin *el-Âcurrûmiyye*'si (veya *Âcurrûmiyye*) ve İbn-i Hişâm'ın *Katru'n-Nedâ*'sını ekleyebiliriz. İkincisi ise nahvi âmil, ma'mûl ve i'râb açısından hulâsa edenlerdir. Kâtip Çelebi en eski *Avâmil* kitabının İbn-i Fâris (ö. 395/1004)'e ait olduğunu onu el-Cürçânî (ö. 471/1078) ve el-Kayravânî (ö. 479/1086)'nin takip ettiğini belirtir¹⁵. Çalışmamızın esasını oluşturan Birgivi'nin *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr*'ı da bu kısımdandır. Burada bazı önemli eserlerle örnekleme yaptığımız gramer kitapları ve onların şerh ve hâşiyeleri pek çoktur.

Emevîler ve Abbasîler döneminde, sadece nahiv alanında değil şiir ve edebiyatta da gelişmeler olmuş ve birçok eserler verilmiştir. Bunun gibi edebî tenkit alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir. Sadru'l-İslam ve Emeviler döneminde edebî tenkit, Cahiliye ile yaklaşık aynı karakteri taşıırken Abbasîler döneminde Arapların çeşitli toplumlarla kaynaşması, yazışması ve tercüme faaliyetleri sebebiyle edebî zevk düzeyinde yükselme ve bunun sonucunda da edebî sanatlarda olduğu gibi tenkitte de olumlu gelişmeler olmuştur. İlmin ve tenkidin gelişmesine hizmet eden diğer bir unsur da âlimlerin aralarında yaptıkları ilmî münakaşalardır¹⁶.

¹³ Birgivi Mehmed Efendi (h. 1330/1912), *Avâmil* (Nahiv Cümlesi içinde), İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası, s. 92.

¹⁴ Çelebi, Muharrem, “İmam Birgivi'nin Dilciliği, s. 48, 49.

¹⁵ Çelebi, Muharrem, “İmam Birgivi'nin Dilciliği, s. 49.

¹⁶ Yılmaz, Ferhat (2004), “Arap Edebiyatında Tenkidin Seyri”, *Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 1, ss. 241-254, s. 246-249.

İKİNCİ BÖLÜM

İMÂM BİRGİVÎ'NİN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

2.1. Birgivî'nin Yaşadığı Dönem

Birgivî Mehmed Efendi (d. 929/1523- ö. 981/1573), Kanûni Sultan Süleyman (ö. 974/1566) ve II. Selim (ö. 982/1574) devirlerini görmüş, Osmanlı'nın altın çağı olarak bilinen devletin bütün kurumlarıyla şekillendiği XVI. yüzyılda yaşamıştır. Bu dönemde devlet üç kıtaya uzanmış tam bir cihan devletiydi.

İslâmî esaslar çerçevesinde hazırlattığı kanunnâmelerle I. Süleyman “Kânûnî” lakabını almıştı. Bizzat ordusunun başında 13 kez sefere çıkan ve Zigetvar kuşatması esnasında vefat eden Kânûnî, babası Yavuz Sultan Selim'den devraldığı devletin topraklarını iki katından fazla genişletmiş, 15 milyon kilometrekareye yaklaştırmıştı. Devrinde, Avrupa devletleri en dar sınırlarına itilmiş, Macar ülkesi fethedilmiş, siyasî bir birlik oluşturmaya rağmen Şariken, Kânûnî karşısında tutunamamıştı. Doğuda Şîî Safevî devletine karşı Kanûnî'nin babası Yavuz Sultan Selim zamanında kazanılan Çaldıran zaferiyle bölgedeki Sünnî devletler rahatlamış Şah İsmail yayılmacı siyasetini terk etmek zorunda kalmıştı. Kanûnî, doğuya yaptığı seferlerle Şîî idarecilerin halkı zorla şiileştiren propagandacı ve yayılmacı siyasetlerindeki son ümitlerini de tüketmişti¹⁷.

Bu dönemde memleketin her tarafında vakıf, medrese, han gibi sosyal kurumlar inşa edilmiş, sanat ve edebiyatta pek çok eserler verilmiştir. Avrupalıların Muhteşem Süleyman adını verdikleri Kânûnî 46 yıl (m. 1520-1566) boyunca en uzun süre padişahlık yapan Osmanlı padişahı ve büyük bir devlet adamı olmasının yanında ünlü bir şairdi.

Kanûnî'den sonra tahta -tarihçilerin naklettiğine göre harbi pek sevmeyen sanata meraklı bir kişilikte olan- II. Selim oturmuş, Kânûnî'nin sadrazamı Sokullu Mehmed

¹⁷ Kanûnî Sultan Süleyman hakkında daha fazla bilgi için bkz. Emecen, Feridun (1992), “Kânûnî Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (IVX cilt), İstanbul: Çağ Yay., c. 10, ss. 313-382.

Paşa (ö. 987/1579) ile şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574)'yi değiştirmeyerek döneminde devletin ihtişamını korumayı başarmıştı¹⁸.

Devrinde, Kıbrıs adası fethedilerek Akdeniz'de hâkimiyet tam olarak sağlanmış, Hindistan ve civarındaki Müslüman devletlere yardımda bulunulmuş, çıkan bazı isyanlar bastırılmıştır. Ancak Preveze zaferi yerini İnebahtı yenilgisine bırakmış, bunun sonucunda her ne kadar bir yıl içinde donanma Sadrazam Sokullu'nun da gayretleriyle yeniden inşa edilmişse de zihinlerde Osmanlı'nın yenilmez olmadığı düşüncesi belirmişti. Edirne'deki sanat harikası Selimiye Camii de bu dönemde yaptırılmış ve Ayasofya Camii yeniden onarılmıştır.

XVI. yüzyılda iktisâdî açıdan halkın refah seviyesi yükselmiş, bu devirde Mimar Sinan (ö. 996/1588)'in önderliğinde mimari sahada benzersiz eserler vücuda getirilmiştir. Ancak maddî yönden zenginlik rahata düşkünlüğü ve gevşekliği beraberinde getirmiş Birgivî'nin Birgi'de müderrislik yaptığı devre denk gelen II. Selim zamanında toplumdaki bozulmalar hissedilir hale gelmişti. İç isyanlar, medreseli ayaklanmaları, toprak düzeninde bozulmalar, paranın ayarının düşürülmesi, idâri kadrolardaki rüşvet ve liyakatsiz kimselere yetkiler verilmesi gibi problemler kendini göstermeye başlamıştı. Her kemalin bir zevali olduğu gibi devlet idaresinde ve toplumda kemalden zevale doğru bir yöneliş başlamıştı.

Bu döneme şahit olan ve halkın sıkıntılarına duyarsız kalmayan Birgivî, çeşitli meselelere yönelik tespitlerini, teklif ve eleştirilerini eserleriyle ve vaazlarıyla dile getiriyordu. Vefatından bir yıl evvel *Tarikat-ı Muhammediyye* adlı eserini tamamlayınca eser ilim çevrelerinde büyük yankı bulmuş bunun üzerine Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, eserinde işaret ettiği adaletsizlikler ve çözüm önerileri hakkında fikirlerini dinlemek üzere Birgivî'yi İstanbul'a davet etmiştir. Birgivî de bu davete icâbet etmiş, düşüncelerini, teklif ve çözüm önerilerini açıkça dile getirmişti¹⁹.

Birgivî'nin yetişmesinde etkili olan bu dönemdeki Osmanlı medrese eğitimine kısaca göz atmamız yararlı olacaktır²⁰. Osmanlı medreselerindeki ilmî yapılanma

¹⁸ II. Selim hakkında daha fazla bilgi için bkz. İlgürel, Müctebâ (1992), "II: Selim (Sarı Selim)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (IVX cilt), İstanbul: Çağ Yay., c. 10, ss. 383-391.

¹⁹ Arslan, A. Turan (1992), *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat, s. 55.

²⁰ Detaylı bilgi için bkz. Baltacı, Cahit (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası; Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK Yay.; İzgi, Cevat (1997), *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yay.

Hanefî-Matûridî çizgisinde Sünnî esaslara sahipti²¹. Talebeler yüksek seviyedeki medrese derslerine başlamadan evvel tamamen veya kısmen kolaydan zora doğru Sarf'dan “*Sarf Cümlesi*” olarak isimlendirilen *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *Izzî* ve *Merâh*'ı; Nahiv'den ilk üçü “*Nahiv Cümlesi*” olarak adlandırılan *Avâmil*, *İzhâr*, *Kâfiye*, *Kavâidü'l-Îrâb* ve *Muğni'l-Lebîb* gibi gramer kitaplarını okumuş olmaları gerekmektedir²². Yine sarftan İbn-i Hacib'in *Şafiye*'si ve nahivden en meşhur *Kâfiye* şerhi olan Nureddin Abdurrahman el-Câmî (ö. 898/1490)'nin *Molla Câmi*'si talebelerin ellerinden düşürmedikleri eserler arasındaydı. Belâgatten Sekkâki (ö. 626/1228)'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u, Kazvîni (ö. 739/1338-9)'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, bunun şerhleri olan Taftazânî (ö. 791/1389)'nin *el-Mutavvel*'i ve *Muhtasaru'l-Meânî*'si sıkça okunan eserlendendi. Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413)'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un üçüncü bölümü üzerine kaleme aldığı *el-Misbâh fî Esrârı ilmi'l-Miftâh* adlı eseri de okunan eserler arasındaydı²³. Bunlardan başka medreselerde fıkıh, usûl-ü fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis ilimleriyle ilgili eserler okutulurdu. Ağırlıklı olarak dinî eserler olmasına mukabil medreselerde aklî ve fennî mevzulara ait eserler de okutuluyordu²⁴.

Ayrıca Osmanlı devrinde belli bir ilim dalına ağırlık veren ihtisas medreselerini Dâru'l-Hadîsler, Dâru'l-Kurrâlar ve Selçuklu Dâru'ş-Şifâlarının örnek alındığı tıp medreseleri oluşturuyordu²⁵. Kendi içinde de çeşitli derecelere ayrılan Dâru'l-Hadîslerde hadis ve hadis usûlü eserleri yanında tefsîr gibi diğer İslâmî ilimler de okutulurdu. Dâru'l-Kurrâlar da ise Kur'an-ı Kerim tilâvetinde ihtisas sahibi olan Kurrâ'lar ve cami görevlileri yetiştirilmekteydi²⁶. Osmanlı'da ilk Dâru't-Tıb, Yıldırım Beyazıd (ö. 1403) tarafından Bursa'da kurulmuştu²⁷. Buralarda daha önceki yazılmış tıbbî eserler okunduğu gibi Osmanlı devri tabiplerince yazılan eserler de okunurdu.

²¹ Lekesiz, M. Hulusi (1991), “Osmanlı İlmî Zihniyeti, Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Türk Yurdu*, c. 11, sy. 49, ss. 20-31, s. 22.

²² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 14.

²³ ez-Zirikli, Hayreddin (1959), *el-A'lam* (2. baskı), Kahire: Matbaatu Kustasus, c. 5, s. 8.

²⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 16.

²⁵ Baltacı, Cahit (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, s. 20-24.

²⁶ Kaya, Erdal (2007), Kasabzâde İbrâhim Efendi ve “el-Ezhâr Fî Şerhi'l-İzhâr” adlı eseri (İnceleme ve Tahkik), *Basılmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 10-11.

²⁷ Kazıcı, Ziya (1995), *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi. İlahiyat Fak. Yay. s. 90

2.2. Hayatı

2.2.1. Doğumu ve Nesebi

İmam Birgivî²⁸, nin asıl adı Mehmed, babasının adı Pîr Ali, annesinin adı Meryem²⁹, dedesinin adı ise İskender olup 10 Cemaziyelevvel 929'da Balıkesir'de doğmuştur³⁰. Bunun miladi takvimle karşılığı 27 Mart 1523 Cuma günüdür.³¹

Babası Pîr Ali Efendi, “zâviye”³² ehinden olup, Balıkesir'de bir medresede müderrislik yapan, faziletli ve âlim bir kişiydi. Annesi hakkında adının Meryem olduğu dışında bir bilgi elde edinilememiştir³³. Dedesi İskender Efendi, Balıkesir'in Kepsut İlçesi'nin Bektaşlar Köyü'ndendir³⁴. İmam Birgivî Balıkesir'de doğmuş olmasına rağmen, Birgivi veya Birgili diye meşhur olmasının sebebi, Birgi'deki³⁵ Atâullah Efendi Dâru'l-Hadisi'nde müderrislik yapmış olması ve ömrünün sonuna kadar bu vazifede kalmış olmasından dolayıdır³⁶.

2.2.2. Tahsil Hayatı ve Hocaları

İmam Birgivî'nin tahsil hayatı, bir müderris olan babası Pîr Ali Efendi'nin yanında başlamıştır. Babasından Arapça öğrenmenin yanında, mantık ilmini de okuyan Birgivî daha onun yanındayken Kur'an-ı Kerim'i ezberleyip hıfzını tamamlamıştır³⁷.

²⁸ Hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Arslan, A. Turan (1992), *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat; Martı, Huriye (2008), *Birgivî Mehmed Efendi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.; TDV yayınları arasında bulunan *İmam Birgivî Sempozyumu*'nun Mehmet Şeker tarafından yayına hazırlanmış tebliğlerinin yer aldığı “İmam Birgivî” adındaki eser de müellif hakkında genel bir kanaat vermesi bakımından incelenebilir.

²⁹ Birgivî Mehmed Efendi, *Birgivî Vasiyetnâmesi* (tsz.), (Sad. Ahmet Ersin Yücel), İstanbul, Bedir Yay. s. 67.

³⁰ Şemseddin Sami (h. 1306/1880), *Kâmûsu'l-Âlâm* (I-IV), İstanbul: Mihran Matbaası, c. 2, s. 1284; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 24; Yüksel, Emrullah, “Birgivi”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, c. 6, s.191.

³¹ Unat, Faik Reşit (1974), *Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Ankara, s. 62.

³² Zâviye; çoğulu zevâyâ'dır, hücre, küçük oda anlamlarına geldiği gibi, mecaz olarak dünya ve âlem anlamlarına da gelir. o dönemde tekkenin küçüğüne verilen bir addır. (bkz. Pakalın, M. Ziya (1971), *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı), İstanbul: MEB Yay., c. 3, s. 684.)

³³ Yüksel, Emrullah (1977), “Mehmet Birgivi”, *İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, ss. 175-185, Ankara, s. 176.

³⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 25.

³⁵ Günümüzde İzmir'in Ödemiş İlçesine bağlı küçük bir yerleşim merkezi durumundaki Birgi, Beylikler Devrinde Aydın Oğulları Beyliği'nin merkezliğini yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeker, Mehmet (1994), “Aydınogulları Beyliği ve Birgi”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 1-15, Ankara, TDV Yay., s. 13.

³⁶ Arslan A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 33.

³⁷ Ayni, Mehmet Ali (1939), *Türk Ahlakçıları*, İstanbul: Marifet Basımevi, s.106; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 25; Yüksel, DİA, C.6, s.192.

Bundan sonra İstanbul'a gitmiş olan Birgivî'nin Mahmud Paşa semtinde, Fatih Sultan Mehmed'in vezir-i âzamlarından olan Mahmud Paşa'nın kendi adına yaptırmış olduğu medresede müderrislik yapan Küçük Şemseddin Efendi (ö. 957/1550-51)'nin talebeleri arasında olduğunu³⁸ ve “*el-Hidâye*”yi³⁹ okuduğunu görüyoruz. Birgivî'nin Haseki Medresesi'nde⁴⁰ Kızıl Molla diye tanınan Abdurrahman Efendi'den⁴¹ ders aldığını ve neticede parlak bir başarı ile icazet imtihanını verip müderrislik payesine hak kazandığına şahit oluyoruz⁴². Hocası Abdurrahman Efendi'nin yanında mülâzim⁴³ olup ihtisasını tamamlamıştır. Birgivî'nin yetişmesinde bu hocasının tesiri büyüktür. Birgivi'nin bir diğer hocası ise, devrinin meşhur müderrislerinden olan Ahîzâde Karamânî Mehmed Efendi'dir⁴⁴.

2.2.3. Meslekî Vazifeleri

Hocası Kazasker Abdurrahman Efendi'den ihtisasını tamamladıktan sonra bir müddet bazı İstanbul medreselerinde müderrislik yapmıştır⁴⁵. Abdurrahman Efendi'nin Kânûnî zamanında Rumeli Kazaskerliği (m. 1551-1556) esnasında onun vasıtasıyla Halep'te ve Edirne'de dört sene Kassâm-ı Askerîlik⁴⁶ görevinde bulunmuştur⁴⁷. Edirne'deki bu görevi esnasında bir yandan ders okutmaya devam ederken aynı zamanda camilerdeki vaazlarıyla da halkı Kur'ân ve sünnet çizgisine çağırılmış ve bid'atlerden sakındırmaya çalışmıştır.

³⁸ Arslan, A. Turan, (27-29 Haziran 1988), “Merkez Efendi'nin Muasırlarından İmam Birgivî”, *Merkez Efendi Sempozyumu*, ss. 26-36, Manisa: Türk Ocağı Denizli Şubesi Yay., s. 27.

³⁹ el-Hidâye: Tam adı, “*el-Hidâye Şerhu Bidâyeti 'l-Mübtedi*” olan bu eser, Şeyhülislâm Bürhâneddin Ali b. Ebi Bekir el-Merğînânî'nin eseri olup, Hanefî fikhının önemli bir kaynağıdır. Birçok yazmaları ve şerhleri vardır. İki cilt veya dört cilt halinde baskıları vardır.

⁴⁰ İstanbul'da Haseki semtinde, Sultan III. Mehmet'in annesi Hürrem Sultan'ın yaptırmış olduğu medrese.

⁴¹ Kızıl Molla veya Kızıl Abdurrahman Efendi diye de tanınmıştır. Tahsilini İstanbul'da tamamlamış birçok medresede bu arada 1942-43 senelerinde Haseki Medresesinde müderrislik yaptı. Bursa, Edirne, Kâhîre ve Mekke-i Mükerrreme kadılığı yaptı. İki kez Rumeli Kazaskeri oldu. Hidâye şerhi, İnâyê ve Kâmus haşiyesi vardır. (bkz. Arslan A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 28-29)

⁴² Yüksel, Emrullah, “Mehmet Birgivî”, s. 176.

⁴³ Mülâzim, Medresede tahsilini tamamlayanlar için stajyer anlamında kullanılan bir tabirdir. (bkz. Pakalın, M. Ziya, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, s. 611, 612)

⁴⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 30

⁴⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284.

⁴⁶ Kassâm-ı Askerî: Yeniçeri ocağındaki ölen askerlerin geriye bıraktıkları malların taksimatıyla ilgilenen şer'î memura verilen isimdir.

⁴⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 30-31.

Birgivî ile II. Selim'in hocası Atâullah Efendi arasında kuvvetli bir dostluk meydana gelmişti⁴⁸. Atâullah Efendi memleketi Birgi'de ihtisas medreselerinden olan bir Dâru'l-Hadîs Medresesi yaptırarak Birgivî'yi günlük 60 akçeyle medresenin ilk müderrisi olarak tayin ettirmiştir. Böylece kuvvetli ihtimalle 971/1564'lerde Birgi'deki yeni vazifesine başlayan Mehmed Efendi ömrünün sonuna kadar bu vazifede kaldığından Türkçe ifadeyle Birgili veya Arapça nisbet ekiyle Birgivi⁴⁹ diye meşhur olmuştur. Atâullah Efendî, vakfiyesinde, medresesinde müderris olacak kişiye maaşından başka imkânlar da hazırlamıştı⁵⁰.

Birgi'ye yerleşen Mehmed Efendi, kendini tamamen ilmi çalışmalara vermişti. Bir yandan ders okutuyor, diğer taraftan halka irşatta bulunuyor; bununla da yetinmeyip ilmi araştırmalar yapıyor ve kitaplar te'lif ediyordu⁵¹.

2.2.4. Vefatı

Hicrî tarihle 52 yaşındayken İstanbul'a yaptığı bir seyahati esnasında yakalandığı tâun (veba) hastalığından⁵² yolda vefat etmiş, cenazesi Birgi'ye getirilerek şimdi bulunduğu yere defnedilmiştir. Ölüm tarihi h. 24 Cemaziyelevvel 981 Pazartesi (m. 21 Eylül 1573) günü olarak tespit edilmiştir. Ölümüne "Hayru'l-Amel" (Ameli hayırlı) ibaresi tarih düşürülmüştür⁵³. Kabri etraftan gelenler tarafından eskiden olduğu gibi bugün de özellikle Mayıs ve Haziran aylarında ziyaret edilmektedir⁵⁴.

Ölümü halinde yakınlarından ve talebelerinden cenazesine nasıl muamele etmelerini istediğini, hayattayken Türkçe yazdığı *Vasiyetnâme* adlı risalesinde, bizzat şu cümlelerle ifade etmiş özellikle de kabrinin üzerine türbe yapılmamasını istemiştir.

Üzerime yapı yapmasınlar, çadır kurmasınlar ve başımda beklemesinler. Başımın ucuna duâya vesile olsun diye belli, bir büyücek taş diksinler. Kabrim yıkılacak olursa üzerime toprak döküp, yeniden hörgüç gibi yaparak tamir etsinler. Yüksekliği bir karış olsun. Mezarımı açarak

⁴⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1285.

⁴⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284.

⁵⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 31-33.

⁵¹ İmam Birgivi'nin günlük hayatı ve içinde bulunduğu sosyal ortamı yansıtan kendi kaleminden çıkan Mektub'undan kesitler için (Bkz. Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 34-38; Martı, Huriye (2008), *Birgivi Mehmed Efendi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 40-42.

⁵² Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1285.

⁵³ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 38-39.

⁵⁴ Yüksel, Emrullah, "Mehmet Birgivi", s. 183.

içinden tamir etmesinler. Ehlime (karıma) ve evlatlarıma vasiyyetim budur ki, üzerime sağı⁵⁵ sağmasınlar, ifratla medhetmesinler. Öldüğüm günde, yedisinde, kırkında ve yılında yemek pişirip ziyafet yapmasınlar. Ruhum için çok sadaka versinler. Allah'ü Tealâ kabul etsin. Akçeye (paradan kinaye olarak) kâdir olmazlarsa ekmekten, pirinçten, yağdan ve tuzdan ve soğandan neye kâdir olurlarsa azdan çoktan fakirlere Allah için verip, sevabını bu fakire dilleriyle bağışlasınlar. Ve duâlarında ansınlar. Hemen unutup gitmesinler.⁵⁶

2.3. Çocukları ve Torunları

Mustafa Efendi (ö. 995/1586-87), Birgivî'nin büyük oğludur. Atâullah Efendi'den ders okuyup mülâzim olmuştur. Çeşitli medreselerde müderrislik ve Bağdat ve Trablus'ta kadılık yapmıştır. Bazı kitaplara tâlikatı (açıklama ve yorum ifade eden notlar) vardır. Nakşibendî tarikatı mensubuydu⁵⁷.

Mehmed Halim, küçük yaşta iken Birgi'de vefat etmiştir. Evladının vefatına çok üzülen Birgivî, "*Ahvâlu Etfâli'l-Müslimîn*" risalesini yazmıştır⁵⁸.

Fazlullah Efendi (ö. 1032/1622-23), Birgivî bu oğlundan en sevgili oğlum diye bahsetmiş ve yazdığı emsile kitabına oğlunun adına izâfeten "*el-Emsiletü'l-Fazliyye*" adını vermiştir. Tahsilini babasının talebeleri arasına katılarak tamamlayan Fazlullah Efendi, daha sonra İstanbul'a yerleşmiş ve camilerde vâizlik yapmıştır. Vaazlarına rağbet edilen gayet fasih konuşan ilimde derya ve zühd ehli bir kişiydi. Kabri Birgi'de babasının yanındadır⁵⁹.

Riyâdu'ş-Şuarâ yazarı Riyâzî Mehmed Efendi (ö. 1054/1644), Mustafa Efendi'nin oğlu yani Birgivî'nin torunudur. Müderrislik yapmış ve birçok şehirde kadılık vazifesinde bulunmuştur⁶⁰.

Kazasker İsmetî Mehmed Efendi (ö. 1076/1665-66), Fazlullah Efendi'nin oğlu ve dolayısıyla Birgivî'nin torunudur. İlk tahsilini babasından gördükten sonra medrese

⁵⁵ Sağı veya sagu, İslamiyet'ten önceki Türk şairinde ölü için yakılan ağıt (mersiye okumak). (Bkz. Doğan, Mehmet (1996), *Büyük Türkçe Sözlük* (11. baskı), (b.y.y.), İz Yayıncılık, s. 942)

⁵⁶ Birgivî Mehmed Efendi, *Birgivî Vasiyetnâmesi*, (Sad. Ahmet Ersin Yücel), s. 69-70.

⁵⁷ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 40.

⁵⁸ Birgivî Mehmed Efendi (tsz), *Ahvâlu Etfâli'l-Müslimîn*, İstanbul: Esad Efendi Matbaası, ss. 68-107.

⁵⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 43-44

⁶⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 40-41.

tahsilini tamamlayarak uzun müddet müderrislik ve kadılık yapmıştır. İki kez Rumeli Kazaskerliği görevinde bulunmuştur. Dedesi Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* isimli eserini Arapçadan Türkçeye tercüme etmiştir. Ayrıca gazellerini topladığı bir *Divançe*'si⁶¹ de vardır⁶².

2.4. Talebeleri

Oğulları Mustafa Efendi ve Fazlullâh Efendi'nin babalarından ders okuduklarını zikretmiştik. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'ye şerh yazmış olan Akşehirli Hocazâde Abdunnâsir Efendi⁶³ ve *İzhâru'l-Esrâr*'ı *Keşfu'l-Esrâr* adıyla şerh eden Avlamışlı (Ödemişli) Muslihiddîn Efendi⁶⁴ bilinen talebelerindendir. Ayrıca Birgivî'yle aynı kabristanda medfun bulunan Gazi Emir'in de Birgivî'nin hizmetinde bulunan seçkin talebelerinden olduğu belirtilmektedir⁶⁵. Yaklaşık on yıl boyunca Birgivî'nin Birgi'de yetiştirdiği talebeler elbette ki bunlarla sınırlı değildir. Bizzat kendisi talebelerin neredeyse hepsinin Balıkesir yöresinden olduklarını söyler. Kadızâde Mustafa Efendi'nin Balıkesir'de Birgivî'nin talebelerinden ders okuduğu bilinmektedir⁶⁶.

2.5. İlmî Şahsiyeti

Mu'cemu'l-Müellifin yazarı Ömer Rıza Kehhâle, Birgivî'yi Muhammed b. Pîr Ali er-Rûmî, el-Hanefî, Takıyyüddîn Efendi, sûfî, vâiz, nahvî (gramer âlimi), fakîh, müfessir, muhaddis, ferâiz âlimi ve diğer bazı ilimlerle uğraşmış bir kimse olarak vasıflandırır⁶⁷. Bir ilim adamının yetişmesinde aile çevresi, okuduğu medreseler ve yetiştiği muhit son derece etkilidir⁶⁸. Hayatını incelerken de gördüğümüz üzere Birgivî ilim yuvası bir ailede dünyaya gelmiş ve devrinin en yüksek ilim merkezlerinde ilim tahsil etmiştir.

⁶¹ Divançe, tam divan teşkil edemeyecek miktarda şiirlerin toplandığı küçük divan anlamında kullanılan bir tabirdir. (bkz. Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 289.); *İsmetî Divanı* 1974'te Haluk İpekten tarafından, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları arasında neşredilmiştir.

⁶² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 44-45

⁶³ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Tedrisatındaki Yeri*, s. 45

⁶⁴ Bursalı Mehmed Tahir (h. 1333/1915), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaba-i Âmire, c. 1, s. 255.

⁶⁵ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 51.

⁶⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 402.

⁶⁷ Ömer Rıza Kehhale (1993), *Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimi Musnifi'l-Kütübi'l-Arabiyye* (IV cilt), Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, c. 3, s. 176.

⁶⁸ Ayvalı, Ramazan (1994), "İmam Birgivî'nin İlmî Şahsiyeti" Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 24-31, Ankara, TDV Yay., s. 26.

Birgivî hakkındaki kaynakların çoğu onun son derece samimi, tavizsiz ve idealist bir ilim adamı olduğunda birleşirler. Döneminde yaygın olmasına rağmen hiçbir eserini devlet büyüklerine ithaf etmemiştir. Devlet ileri gelenleri de dâhil olmak üzere her seviyedeki yöneticilerde ve görevlilerde gördüğü eksiklikleri cesaretle tenkit etmiş doğru bildiğini söylemekten çekinmemiştir. Hatta kendisine yardımı dokunan Atâullah Efendi'ye bile bazı hususlarda nasihatlerde bulunmuştur. Özellikle ehil olmayanlara ilmî ve idâri rütbeler verilmesi ile her türlü bid'at ve hurafeler Birgivî'nin şiddetle karşı çıktığı şeylerin başında gelir⁶⁹. Bid'atin tarifinde diğer âlimlerle hemfikir olan Birgivî'ye göre bid'at, dindeki eksiltme ve artırmalardır yoksa dinî olmayan gelişme ve değişikliklerin bid'atle ilgisi yoktur. Eserlerinde bid'atleri tenkit ederken önce bid'at olan fiilin yanlışlığını belirtir sonra bid'atin hangi kaynaktan ve ne sebeble Müslümanlar arasına girdiğini ve yayıldığını araştırır. Şayet bu bid'at meşru bir fiile meşru olmayan şeyler karıştırılarak işleniyorsa bunları ayıklamaya ve düzeltmeye çalışır⁷⁰.

Birgivî tek yönlü bir âlim değildir. Bunun en açık göstergesi hemen hemen dinî ilimlerin her alanında verdiği eserleridir. Yine eserlerini kaleme alırken pratik değer taşıma amacını ön planda tutmuş ve muhatap aldığı kitleye göre bazı eserlerini Türkçe yazmıştır. Mesela halkı zaruri dinî bilgiler konusunda aydınlatmak için yazdığı kendisinden sonraki ilmihallere örnek teşkil eden sonundaki vasiyet bölümünden dolayı *Vasiyetnâme* diye isimlendirilmiş eserini Türkçe olarak kısa öz ifadelerle kaleme almıştır. Neredeyse her eserine kendinden bir şeyler katmış, toplumun içinde bulunduğu durumu eserlerinde yansıtmış ve problemler için çözümler üretmeye çaba sarf etmiştir. Eserlerinin çoğunu te'lif niteliğinde yazmış olması ise ayrı bir meziyettir. Birgivî, sahip olduğu bilgi ve tecrübelerini kaleme almasaydı bu değerli eserleri bize ulaşamayacak birçok âlim gibi tarihin sayfaları arasında kaybolup gidecekti. Birgivî, başta Şeyhülislam olmak üzere halkın önde gelenlerini muhatap alan ciddî ilmî ve fikrî çalışmaları içeren eserler kaleme almıştır. Bunun yanında hem vaaz ve fetvalarıyla halk diliyle konuşarak hem de halka hitap eden Türkçe eserler vererek halkı aydınlatmıştır. Bu yönüyle de Birgivî birçok ilim sahibinden ayrılmaktadır.

⁶⁹ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c, 6, ss. 191-194, s. 192.

⁷⁰ Toprak, Süleyman (1994), "İmam Birgivî ve Bidatlere Karşı Tutumu", Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 67-72, Ankara: TDV Yay., s. 67-69.

Eserlerinde bir çok kaynak isminin geçmesi onun söylediği şeyleri delillendirme çabasının bir mahsulüdür. Başvurduğu eserler arasında başta *Kütüb-ü Tis'a* olmak üzere otuzdan fazla hadis kaynağı, akaiden Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142)'nin *Akâid*'i, Taftazânî (ö. 792/1390)'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413)'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* 1, tefsirden Kâdî el-Beyzâvi (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl*'i bulunmaktadır. Fıkıhtan en çok yararlandığı kaynaklar, son dönem Hanefî usûl ve fîrû eserleridir. Bunlardan bazıları, Radiyuddîn Muhammed es-Serahsî (ö. 544/1149)'nin *el-Muhîr*'i, el-Merğînâni (ö. 593/1197)'nin *el-Hidâye*'si, el-Mevsîlî (ö. 683/1284)'nin *el-İhtiyâr*'ı gibi fıkıh eserleriyle *Hulâsâtü'l-Fetevâ*, *Fetâvâyı Kâdîhân* ve *Fetâvâ et-Tâtârhâniyye* gibi fetvâ kitaplarıdır⁷¹.

Mezhepler hakkında Birgivî'nin kanaati kendi ifadesiyle şu şekildedir:

...ve her Müslüman hükmeylemeli ki Ehl-i Sünnet ve Cemaat mezhebi haktır, diğer mezhepler bâtıldır. “Amelde mezhebin kimdir?” deseler “İmam-ı Ebû Hanîfe (rahmetullahi aleyh) mezhebidir” demeli. Ama hükmedip, “Ebû Hanîfe mezhebi haktır, diğerleri batıldır” dememeli. Belki demeli ki, “Ebû Hanîfe mezhebi haktır. Hatâ ihtimâli de var. Diğer mezhepler hatâdır. Hak olmak ihtimâli de var”⁷².

Birgivî, başta *Avâmil*, *İzhâru'l-Esrâr* ve *İmtihânu'l-Ezkiyâ* olmak üzere Arap grameri konusundaki birçok eseriyle Arap dilinin bilhassa Türkler arasındaki eğitim ve öğretimine büyük katkıda bulunmuş, haklı olarak yaygın bir şöhrete kavuşmuştur. Bu eserler, asırlarca talebelerin ellerinden düşürmedikleri bugün bile istifade edilebilecek dilin ana kurallarının öğretildiği sağlam bir tertip ve özlü bilgilere sahiptirler⁷³. Onun dil alanındaki kudreti, çoğu eserinde görülebileceği gibi yarım kalmış tefsir ve kırk hadis çalışmalarında da bariz şekilde kendini gösterir.

Mehmed Ali Aynî ondan “Ahlakçılarımız içinde Birgivî derecesinde mümtaz bir simaya nâdir tesadüf olunur. Çünkü onun dinî bilgisi ve bıraktığı eserleri ne kadar yüksek ise meslek ve meşrebi de o nisbette pâk, nezih ve metin idi”⁷⁴ ifadesiyle bahsetmektedir. Onun ahlâkî görüşlerini bir arada sunan en büyük eseri, ömrünün sonlarına doğru yazdığı kısa ve özlü bir şekilde pek çok ahlâkî konuya değinen

⁷¹ Martı, Huriye, Birgivî Mehmed Efendi, s. 61-62.

⁷² Birgivi Mehmed Efendi, *Birgivî Vasiyetnâmesi*, (sad. Ahmet Ersin Yücel), s. 31-32.

⁷³ Yüksel, Emrullah, “Birgivi”, *DİA*, c. 6, s. 193.

⁷⁴ Aynî, Mehmed Ali, *Türk Ahlakçıları*, s. 105.

bazılarınca İmam Gazâlî'nin *İhyâ'sının* özeti olarak da görülen “*et-Tarîkatu'l-Muhammediyye ve's-Sîretu'l-Ahmediyye*”dir. Eserde konuyla ilgili ayetlerin zikredilmesi, hadisten 30'dan fazla, fıkıhdan da 30 civarında esere atıfta bulunulması⁷⁵ bu eserin delillere dayanan Kur'an, sünnet ve fıkıh çerçevesinde bir ahlakî anlayışı yansıttığının en açık göstergesidir.

Birgivî'nin ilmî şahsiyetinin oluşmasında tasavvuf anlayışının da etkisi vardır. Edirne'deki kassâmlık vazifesini bıraktıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Bayrâmî şeyhlerinden Abdullah Karamânî (Akşehrî)'ye intisap etmiştir⁷⁶. Bayrâmilik meşrebini seçmesinde aile geleneğinin ve şeyh olarak Abdullah Karamânî'yi seçmesindeyse Şeyh Abdullah'ın risâleler kaleme alan ilim ehli bir kimse olmasının etkisi olmuş olabilir⁷⁷. Nitekim icâzetini tamamladıktan sonra ilmi çalışmalarından uzaklaşmasına rıza göstermeyen şeyhi, ondan tekrar tedris hayatına dönmelerini ve halka vaaz ve nasihati de terk etmemelerini istemiştir⁷⁸. Yine tasavvufun etkisi, şeyhinin telkiniyle kassâmlık görevindeyken kazandığı dirhemleri sahiplerine iade etmiş, bulamadıklarının parasını fakirlere dağıtmıştır⁷⁹. Babası da zâviye sahibi bir şeyh olan Birgivî, tasavvufun özüne karşı çıkmamış ancak kendisi de tasavvuf ortamında yaşamış birisi olarak tasavvuf erbâbında gördüğü yanlışlıkları da en keskin ifadelerle tenkît etmekten geri kalmamıştır.

Vefatından bir yıl evvel tamamladığı *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* onun tasavvufa bakış açısını en güzel şekilde yansıtır. O, tasavvufu bu kitabında şu şekilde tarif eder: “Tasavvuf, her aşağılık huydan çıkmak ve her kıymetli huya girmektir.”⁸⁰ Yine bu eserinde hicretin 3. asrında yaşamış olan Bâyezid-i Bestâmî ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi geçmiş sûfileri rahmetle yâdeder ve tenkit ettiği mutasavvıflara karşı bunların sözlerinden deliller getirir. Tenkit ettiği mutasavvıfeyi müteşeyyih (şeyh geçinen) kimseler şeklinde anması da dikkat çekicidir⁸¹. Nakşî ve Kadirî meşâyihından Abdulgânî en-Nablusî (ö. 1144/1731), Birgivî'nin itirazlarının ehl-i sünnet ve'l-cemaatin hulâsası sâdât-ı sûfiyyeye değil, tasavvuf yolunda olduklarını söyledikleri halde onun ehli olmayanlara yönelik olduğunu ifâde eder. Birgivî, *Mihakku's-Sûfiyye*

⁷⁵ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 102-103.

⁷⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ (h. 1327/1909), *Sicilli Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (I-IV), İstanbul: Matbaa-i Âmire, c. 4, s. 121.

⁷⁷ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 44.

⁷⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121.

⁷⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 253; Arslan, A. Turan (1994) “İmam Birgivî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”, Yay. Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 16-23, Ankara: TDV Yay., s. 18.

⁸⁰ Arslan, A. Turan (1989), “İmam Birgivî'nin Tasavvuf Anlayışı”, *İslâm Dergisi*, sy. 74, İstanbul, s. 43.

⁸¹ Arslan, A. Turan, “Merkez Efendi'nin Muâsırlarından İmam Birgivî”, s. 35.

adlı risalesinde, bazı mutasavviflerin yaptığı raks, semâ ve devrâna karşı çıkararak inanç ve amellerini Peygamberimiz (s.a.v)'in, kendilerine tâbi olunan evliyânın ve müctehid âlimlerin içinde buldukları dosdoğru din ile ölçmelerini tavsiye eder⁸².

Talebesi Hocasâde Abdunnaşîr Efendi, *Evrâd-ı Birgivî* isimli risalesiyle Birgivî'nin bir günlük hayatını yazmış, nâfile oruç, ibadet ve dualar hakkındaki aşırı hassasiyetini belirtmiştir. Bu risâleye göre sistemli ve disiplinli bir şekilde ders okutan ve ilmî çalışmalar yapan Birgivî, gün aşırı tutulan Savm-ı Dâvûd'a devam etmekte, kuşluk, evvâbin ve teheccüd gibi nâfile namazlar kılmakta, Kur'an'dan hizibler okumakta ve sûfilere has belirli vakitlerde okuduğu evrâd ve ezkârı bulunmaktadır⁸³. Günlerini en iyi şekilde değerlendirdiğini gördüğümüz Birgivî'nin eserlerinde üzerinde durduğu gûnahtan sakınma ve mal, mülk, şöhret gibi dünyevî menfaatler peşinde koşmama gibi hususları bizzat yaşaması, samimi bir din âlimi olduğunun en güzel göstergelerindendir. Eserlerinin asırlar boyu tesirinde ve okunmasında bu samimiyetinin ve söylediğini yaşama gayretinin etkisi olduğunu düşünebiliriz.

Her ne kadar Reşid Rıza gibi Birgivî'yi İbn-i Teymiyye (ö. 728/1328) çizgisine yakın bulanlar olsa da onun sultan dahi olsa uyarmaktan korkmama ve sözünü esirgememe dışında bu ekole bir benzerliğinin olmadığını söyleyenler de vardır. Eserlerinde onlarca kitap zikrettiği halde İbn-i Teymiyye'nin bir kez bile eserlerine ve ismine rastlanmaması⁸⁴ dikkat çeken ayrı bir noktadır. Zaten Hanefî-Mâturidî mezhep çizgisinin dışına çıkmayı asla düşünmeyen eleştirdiği noktalar olsa da tasavvufa karşı olmayan mantık ilmine çok önem veren İmam ve Hucetu'l-İslâm diye andığı Gazzâlî (ö. 505/1111)'nin eserlerinden yararlanan Birgivî'nin fikrî düşünce bakımından İbn-i Teymiyye yolunda olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir.

Karakteri itibariyle cesur bir âlim olan Birgivî, dinî lakaytlıklar söz konusu olduğunda hatır mevki dinlemeyen lâubaliliklere göz yummayan bir yapıdadır. Muasırlarından Âlî (ö. 1008/1599)'ye göre sanki o, emr-i ma'ruf ve nehy-i münker için yaratılmış hakikati açıklamada yalın bir kılıç gibiydi⁸⁵. Yazdığı eserlerle ve yaptığı ilmî münakaşalarla bilhassa para vakfının, para ile Kur'an okumanın ve herhangi bir ibadet karşılığında ücret almanın haram olduğunu ilan etmiştir. Birgivî'nin muhalefet ettiği

⁸² Arslan, A. Turan, "İmam Birgivî'nin Tasavvuf Anlayışı", s. 45

⁸³ Arslan, A. Turan (Haziran 1988), "İmam Birgivî ve Günlük Hayatı", *İlim ve Sanat Dergisi*, sy. 19, ss. 52-57, İstanbul, s. 55-57.

⁸⁴ Martı, Huriye, Birgivî Mehmed Efendi, s. 65-67.

⁸⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Tedrisatındaki Yeri*, s. 56.

şeyler, ilmî kaynaklardan ulaştığı ve anladığı kendi samimi kanaatlerinin bir neticesiydi. Zaten eserlerine ve hayat felsefesine baktığımızda, makam-mevkiye ve dünya malına önem vermeyen Birgivî'nin bu muhalefet ettiği konularla ilgili başka sebepler aramak mümkün gözükmemektedir. Nitekim Şeyhülislam'ın cüz okuma ve para vakfı hakkındaki fetvalarını reddettiği için padişah seni cezalandırır diye korkutanlara: “En çok verecekleri ceza şu üç şeyden başkası olamaz: Ya öldürürler ki bu şehitliktir yahut hapsederler o ise uzlet ve halvet demektir. Her ikisi de iki yoldur. Ya da sürgün ederler ki, bu da hicret ve (onlara selâtu selam olsun) peygamberlerin sünnetidir ve ben bunlardan sevap umarım”⁸⁶ demesi muhalefet ettiği hususlarda ne derece samimi olduğunu göstermesi bakımından enteresandır.

En meşhur ihtilâf, temeli tâ İmâm-ı Azâm (ö. 150/767)'in talebelerine kadar uzanan eski bir mesele olan para vakfı hakkındaki ihtilâftır. Osmanlı'da bu ihtilaf yeniden canlanmış, faiz muamelesine yol açtığını düşünen Rumeli Kazaskeri Çivizâde (ö. 954/1533-4) gibi câiz görmeyenler olmuş, sosyal ve iktisâdî faydalarından dolayı zamanın Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi gibi caiz olduğunu söyleyenler olmuştu⁸⁷. Bu konuda Şeyhülislam bir risale yazdığı gibi Birgivî'de buna karşı risalelerle cevap verdi⁸⁸. Para vakfının cevâzına dâir Şeyhülislâm fetvâ çıkarınca Birgivî, *es-Seyfu's-Sârim* adlı risalesini yazmıştır. Vakıf, bir mülkün menfaatini halka tahsis edip, aynını Allahü Teâlâ'nın mülkü belirlemek, malı temlik (başkasını sahip kılmak) ve temellük (sahip olmak)ten ebedî olarak men etmektir. Para vakfı ise ihtiyaç sahiplerine uygun kredi sağlama ve onları tefecilikten kurtarma gibi gayelerle paranın imkan sahiplerince vakfedilmesidir⁸⁹. Bu meselede, hemen her meselede olduğu gibi Birgivî'nin idealist bir Müslüman olarak hareket ettiğini, Şeyhülislâm'ın ise pratik hayatla daha fazla haşır neşir olduğundan cemiyet problemlerinin çözümünde daha realist davrandığını⁹⁰ düşünebiliriz. Şunu da burada belirtelim ki Kur'an'ı Kerim'in çıkarlara âlet edilmesine karşı çıkan Birgivî, Kur'an ve fıkıh öğretilmesi için ücret almanın zaruretten dolayı câiz

⁸⁶ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Tedrisatındaki Yeri*, s. 61.

⁸⁷ Eskicioğlu, Osman (1994), “İmam Birgivî'nin Para Vakıfları Hakkındaki Bazı Görüşleri”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 67-72, Ankara: TDV Yay., s. 79.

⁸⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Şimşek, Mehmet (1985), “Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*; s. 217, Çorum; Eskicioğlu, Osman, “İmam Birgivî'nin Para Vakıfları Hakkındaki Bazı Görüşleri; Önder, Şule, İslam ve Osmanlı Hukukunda İmam Birgivî ve Ebussuud Efendinin Para Vakfı Tartışmaları”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*.

⁸⁹ Önder, Şule (2006), İslam ve Osmanlı Hukukunda İmam Birgivî ve Ebussuud Efendinin Para Vakfı Tartışmaları”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 2-6.

⁹⁰ Yüksel, Emrullah, “Mehmet Birgivî”, s. 182.

olduğunu açıklar⁹¹. Bazı fikhî konularda, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ile Birgivî Mehmed Efendi arasında aynı kaynaklara dayandıkları halde görüş ayrılıkları bulunsa da Hanefî-Matûridî çizgisindeki bu iki büyük ilim dehasının ortak noktalarının daha fazla olduğu göz ardı edilmemelidir. Birgivî'nin yolundan gittiğini söyleyenlerden bazıları ondan sonra bazı konularda aşırılığa düşmüşlerdir. Ancak onun fikir dünyasını, dayandığı delilleri ve görüşlerini en iyi şekilde anlatan kültür mirasımızın nâdide (ender) parçalarından olan eserlerinin tamamına yakını, matbu veya yazma olarak bize ulaşmıştır.

Vefatından sonra birçok âlim, özellikle onun *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'sini ve sağlam itikadını öven şiirler kaleme almışlardır. Hüseyin Elmalı bu şiirlerin tam metinlerini ve seçtiği bazı şiirlerin tercümesini bir tebliğde sunmuştur. Mesela bu şiirlerden eş-Şeyh Ali el-Kudsî (ö. 1144/1731)'ye ait olanın başlangıcı şu şekildedir.

“Ey günümüzün Gâzâli'si, Birgi'nin şerefi sendedir, (sana sahip olduğundan) orası ne güzel (ne şanslı) bir yerdir!

Ey kuvvetli iman ve takvâ sahibi, gerçekten Vâhidu'l-Kahhâr (olan Allah) seni insanlar arasından seçmiştir...”⁹²

2.6. Eserleri

İlmî şahsiyetini incelerken de belirttiğimiz üzere Birgivî tek yönlü bir âlim değildir. Bunun göstergesi dinî ilimlerle ilgili hemen hemen her alanda verdiği eserleridir. Eserlerini kaleme alırken pratik değer taşıma amacını ön planda tutması, hitap ettiği kitleye göre bazı eserlerini Türkçe yazması, eserlerinde toplumun problemlerine eğilmesi, yaşadığı toplumu yansıtmaya ve eserlerinin çoğunun te'lif niteliği taşıması dikkat çeken hususlardandır.

Eserlerinin birçoğunda bir konu hakkında özet bilgiler sunarken bazılarında da detaylı bilgiler verir. Birgivî, başta devrin Şeyhülislamı olmak üzere toplumun üst tabakasına hitap eden ciddî ilmî çalışmalar da kaleme almıştır. Sade ve külfetsiz bir Arapçayla eser yazmak Birgivî için temel prensip⁹³ olarak gözükmektedir. Eserlerinde

⁹¹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 60.

⁹² Elmalı, Hüseyin (1994), “Birgivî Hakkında Mısır, Mekke ve Medine Âlimlerinin Söylediği Bazı Şiirler”, Yay. Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 83-101, Ankara: TDV Yay., s. 92-101, s. 85.

⁹³ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 59.

pek çok kaynak ismi geçmesi, onun söylediği şeyleri delillendirme gayretinin bir mahsulüdür. Başvurduğu eserler arasında hadisten *Kütüb-ü Tis'a* başta gelir. Yine *et-Tarikatü'l-Muhammediyye*'sinin başında otuz altı hadis kitabının ismini ve rümuğunu verir⁹⁴. Fikhî konulardaki eserlerinde son dönem Hanefî usûl ve fîrû kaynaklarıyla *Hulâsâtü'l-Fetâvâ*, *Fetâvâyı Kâdîhân* ve *Fetâvâ et-Tâtârhanîyye* gibi fetvâ kitaplarını sıkça kullanır.

Eserlerini itikâd-ibadet, Arap dili, ahlâk-tasavvuf, fıkıh, tefsir-kırâat ve hadîs gibi önemli alanlarda yazmış, ayrıca bunlara nispetle daha az dikkat çeken alanlarda da kalem oynatmıştır. En çok eser verdiği alan fıkıh olsa da Arap dilindeki mahareti ve mantık ilmindeki kudreti çoğu eserinde hissedilir. Çoğu Arapça, birkaçı da Türkçe olmak üzere büyük küçük elliden fazla eseri bulunmaktadır. Eserleri arasında bilhassa halk arasında şöhret bulan ve Türkçe yazdığı eseri *Vasiyetnâme* isimli ilmihâlidir. Toktamışoğlu tarafından manzum olarak Kuzey Türkçesine de çevrilmiş olan eser sade, sanatsız ve tabii üslubuyla dikkat çeker⁹⁵. Sadeliğine ve halkın anlayış seviyesine inmesine örnek olarak bu eserinde Allâhü Teâlâ'nın sübûtî sıfatlarını açıklarken şöyle demektedir. "...Basîr'dir. Her şeyi görür. Karanlık gecelerde kara karıncanın, kara taş üzerinde yürüdüğünü görür ve ayağının sesini işitir. Lakin işitmesi bizim gibi kulakla ve görmesi de (bizim gibi) gözle değildir. O, gözden ve kulaktan berîdir⁹⁶...". *Vasiyetnâme*'nin Müslüman-Türk toplumunda son derece kabul görmesinin dinî, sosyal ve kültürel sebepleri olmalıdır. Müellifin Türk asıllı olması, eserini Türkçe yazması, Hanefî mezhebi mensubu oluşu ve halkın seviyesine göre bilgileri öz olarak vermesi bu sebeplerden sayılabilir⁹⁷.

Eserlerini yazıldığı dili dikkate almadan içerikleri hakkında kısa açıklamalar da yaparak konularına göre sınıflandırmaya tabi tuttuk. Çalışmamız Arap dili ile ilgili olduğundan ilk sınıf olarak bu alandaki eserlerinden başlamayı uygun bulduk.

⁹⁴ Birgivî Mehmed Efendi (trs), *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye*, İstanbul: Pamuk Yay., s. 2.

⁹⁵ Kufralı, Kasım (1949), "Birgivî", *İA*, İstanbul: MEB Baimevi, c. 2, s. 634.

⁹⁶ Birgivî Mehmed Efendi, *Birgivî Vasiyetnâmesi*, (sad. Ahmet Ersin Yücel), s. 16.

⁹⁷ Sofuoğlu, M. Cemal (1994), "Birgivî'nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler", Yay. Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 73-77, Ankara: TDV Yay., s. 73.

2.6.1. Arap Dili İle İlgili Eserleri

1. *Avâmil*⁹⁸ (Avâmil-i Cedîd).

2. *İzhâru'l-Esrâr*⁹⁹.

Bu iki eser araştırmamızın ana konularını teşkil ettiğinden bunlar hakkında geniş bilgi ilerleyen sayfalarda gelecektir.

3. *İmtihânu'l-Ezkiyâ* (Şerhu Lübbi'l-Elbâb)¹⁰⁰.

Nahivle ilgili Arapça bir eser olup İbnu'l-Hâcib el-Mısırî'nin *Kâfiye*'sinin Kâdî Beyzâvî tarafından yapılan *Lübbü'l-Elbâb fî İlmi'l-İ'râb* adlı muhtasarının şerhidir. Eser üzerinde Adalı Şeyh Mustafa'nın *Hâşiyetu Adalı 'ale'l-İmtihân* adlı bir haşiyesi de vardır¹⁰¹. Eser Tarık Muhtar el-Melîcî tarafından tahkik¹⁰² edilmiştir.

4. *İm'ânu'l-Enzâr 'alâ'l-Maksûd*¹⁰³.

Sarf ilmiyle ilgili meşhur el-Maksûd'un şerhi olup 952/1545'de müellif daha 23 yaşındayken bu eserini yazmıştır. İlki Bulak'ta (h. 1207/1792) olmak üzere 15'ten fazla baskısı yapılmıştır¹⁰⁴. Eserin edisyon-kritik çalışması, yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur¹⁰⁵.

5. *Kifâyetu'l-Mübtedî*¹⁰⁶.

⁹⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255. Bağdatlı İsmail Paşa (1955), *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin* (I-II), İstanbul: Maârif Vekâleti, c. 2, s. 252.

⁹⁹ Kâtib Çelebi (1941), *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (I-II), (nşr. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul, Maarif Vekâleti Yay., s. c. 1, s. 117; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

¹⁰⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 2, s. 1546; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121 (Şerhi Lüb adıyla); Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

¹⁰¹ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c. 6, s. 193.

¹⁰² Bkz. el-Melîcî, Tarık Muhtar (1989), "İmtihânü'l-Ezkiyâ Şerhu Lübbi'l-Elbâb li Muhammed b. Pîr Ali el-Birgivi -Tahkik ve Dirâse-", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Câmîatü'l-Kâhire Külliyesi Dâri'l-Ulûm, Kâhire.

¹⁰³ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

¹⁰⁴ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c. 6, s. 193.

¹⁰⁵ Avcı, Metin (2004), "el-Maksûd Şerhlerinden İm'anü'l-Enzâr (Edisyon Kritik)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹⁰⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 2, s. 1500; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâu'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

Sarf ilmine dair kıymetli bir eserdir. Süleyman Sırrî tarafından *Kifâyetu'l-müntehi fi şerhi Kifayeti'l-Mübtedî* ve Kuşadalı Ahmed tarafından *Înâyetü'l-Mübtedî* adıyla şerh edilmiştir¹⁰⁷. Müellifin *Avâmil*'ine *Avâmil-i Cedîd* denildiği gibi bu eseri de *Sarf-ı Cedîd* denilmiştir. Ancak bu eser, *Avâmil* ve *İzhâr* kadar şöhret bulmamıştır.

6. *el-Emsiletu'l-Fazliyye*¹⁰⁸.

Sarf ilmiyle ilgili Arapça bir eserdir. Meşhur sarfla ilgili *Emsile* kitabında bazı tasarruflar yapmış ayrıca Türkçe açıklamalar da eklemiştir. Oğlu Fazlullah tahsil çağına geldiğinde bu eserini yazmış ve oğluna nispetle eser bu ismi almıştır¹⁰⁹.

7. *Şerhu'l-Emsileti'l-Fazliyye*.

el-Emsiletu'l-Fazliyye'nin yine Birgivî tarafından yapılmış şerhidir. Eser, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır¹¹⁰.

8. *Hâşiyetu Şerhi'l-Fazliyye*.

Şerh üzerinde bazı eklemelerde bulunmuştur¹¹¹.

9. *Ta'likat 'ale'l-Fevâidi'z-Zıyâiyye*.

Molla Câmi diye meşhur Abdurrahmân-ı Câmi (ö. 898/1492)'nin Kâfiye şerhine yaptığı açıklamaları içerir¹¹².

10. *Ta'likat 'ale'l-İmtihân*.

İmtihânü'l-Ezkiyâ'ya ilave notlardır¹¹³.

11. *Risâle fi's-Sarf*¹¹⁴.

Sarfa ait Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunan yazma eserdir¹¹⁵.

12. *Şerhu Lugati Feriştahoğlu*.

¹⁰⁷ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", c. 6, s. 193; eserin şerhleri için bkz. Arslan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 142-143; nüshaları için Serkîs, Yusuf b. İlyân (1928), *"Mucemu'l-Matbûati'l-Arabîyye ve'l-Muarrabe"* (I-II), Kâhire: Matbaatü Serkîs, c. 1, s. 611.

¹⁰⁸ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 256.

¹⁰⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Tedrisatındaki Yeri*, s. 147.

¹¹⁰ Erdoğan, Güsamettin (2002), "İmam Birgivi'nin el-Emsiletü'l-Fazliyye Şerhi (İnceleme ve Edisyon Kritik)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹¹¹ Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 114.

¹¹² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Tedrisatındaki Yeri*, s. 150.

¹¹³ Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 117.

¹¹⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121.

¹¹⁵ Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 113.

Kelimelerinin büyük kısmı Kur'an'da geçen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden biri olan İbn-i Melek (ö. 821/1418)'in kaleme aldığı lugat üzerine başka sözlüklerden de yararlanarak Birgivi'nin yaptığı kapsamlı bir çalışmadır¹¹⁶.

2.6.2. Ahlâk ve Tasavvufla İlgili Eserleri

1. *et-Tarikatu'l-Muhammediyye ve's-Siretu'n-Nebeviyyeti'l-Ahmediyye*¹¹⁷.

Din, ahlâk ve tasavvuf konularıyla ilgili çok tanınmış Arapça bir eserdir. Eserin başlangıcında 36 hadis kitabının rûmuzu verilmekte¹¹⁸ yeri geldikçe bu rûmuzlarla eserlere atıf yapılmaktadır. İki İstanbul'da (h. 1260/1844) olmak üzere 15'ten fazla baskısı vardır¹¹⁹. Müellifin en fazla okunan eserlerindedir. Türkiye genelinde eserin 1000 civarında yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca bu eser hakkında bir doktora çalışması yapılmıştır¹²⁰.

2. *Cilâu'l-Kulûb*¹²¹.

Yedi bölümden oluşan muhtasar risâle çeşitli nasihatleri içermektedir. Halen müellif nüshası mevcut eserin yüzden fazla el yazması bulunmaktadır. Ayrıca değerlendirmeli bir baskısı Âmir Saîd ez-Zebârî tarafından Beyrut'ta gerçekleştirilmiştir¹²².

3. *Risale fi'z-Zikri bi'l-Lisân veya Risâle fi'z-Zikri'l-Cehrî*.

Cehrî zikir konusunu çeşitli açılardan inceler. Ezân, kâmet ve hutbe gibi cehrî zikirler dışında erkek ve kadınlar için hafî (gizli) zikrin asıl olduğunu, tegannî ile Kur'an okumanın ve rakederek (vücudu hareket ettirerek) zikretmenin caiz olmadığını dile getirir¹²³.

4. *el-Kavlu'l-Vasît Beyne'l-İfrât ve't-Tefrît*.

¹¹⁶ Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 112-113

¹¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 2, s. 1111; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

¹¹⁸ Birgivi Mehmed Efendi, *et-Tarikatu'l-Muhammediyye ve's-Siretu'l-Ahmediyye*, s. 2.

¹¹⁹ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", c. 6, s. 193.

¹²⁰ Martı, Huriye (2005), Birgili Mehmed Efendi'nin Hadisçiliği ve et-Tarîkatü'l-Muhammediyye (Tahkik ve Tahlil), *Basılmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

¹²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 592; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

¹²² Âmir Saîd ez-Zebârî (1995), *Cilâu'l-Kulûb*, Beyrut: Dâru İbn-i Hazm.

¹²³ Martı, Huriye, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 107-108.

Zikir konusunu ağırlıklı olarak işleyen müellif, tegannî de ifrât ve tefrîte kaçılmamasını tembihlemektedir¹²⁴.

5. *Mihakku'l-Mutasavvifîn*¹²⁵.

İhyâ ve *Kuşeyri Risâlesi* gibi kaynakların kullanıldığı eserde müellif, defalarca şeriate uygun yaşanmadıkça ve günahlardan sakınılmadıkça velâyet ve kerâmet derecelerine ulaşamayacağını dile getirir.

6. *el-Makâmât*.

Tasavvufî konulara ağırlık veren eser; şeriat, tarîkat, mârifet ve hakîkatten oluşan dört makâmı onar kısma ayırarak inceler. Yayınlanmış baskısı 24 sayfadan oluşan eserin devamında müellifin *Risâletü'l-Musâfaha* adlı kısa risalesi de yer almaktadır¹²⁶.

7. *Tafdîlu'l-Ğaniyyi's-Şâkir 'ale'l-Fakîri's-Sâbir*.

Şükredip malının hakkını veren zengininde sadece sabretmekle yetinen fakirden üstün olduğunu savunan ve hayırlı malın önemi üzerinde duran bir risaledir¹²⁷.

8. *Dâmiğatu'l-Mübtedi'în fi's-Sülûki ilâ Tarîkı'l-Müteşerri'în*¹²⁸.

İki bölümden oluşan eserin birinci kısmında tarikat yolunun şeriate aykırı olamayacağını gerçek şeyh ve müridlerde bulunan vasıfları ele alırken, ikinci kısımda sûfilerin düştüğü bazı hataları eleştirmektedir¹²⁹.

2.6.3. İtikâd, İbadet ve Mezhepler Tarihiyle İlgili Eserleri

1. *Vasiyetnâme (Risâle-i Birgivî)*¹³⁰.

Başlangıcında müellifin faydası umumî olsun diye Türkçe yazdığını söylediği bu

¹²⁴ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 106-107.

¹²⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹²⁶ Birgivî Mehmed Efendi (trs), *el-Makâmât*, İstanbul: Medrese Kitabevi, s. 1.

¹²⁷ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 109.

¹²⁸ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, c. 2, s. 252.

¹²⁹ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 111-112.

¹³⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

risalesi halk arasında en meşhur ve en çok okunan eseridir¹³¹. Hacmine nispetle küfür lafızları üzerinde fazlaca durulan eserde itikâd, ibadet, siyer ve ahlâk konuları çok vecîz bir dille anlatılır. Bu eserden halk yanında ilmî, idarî ve askerî çevrelerde asırlarca yararlanmışlardır. Matbaa-i Âmire'de h. 1218/1803'de müellif nüshası esas alınarak ilk basılan dinî kitap¹³² olma özelliğini de taşıyan eser kendisinden sonraki Türkçe ilmihâl kitaplarına da örneklik ve öncülük etmiştir. Eserin kütüphanelerimizde yüzlerce yazma nüshası yanında bu ilk baskısı esas alınarak Ahmet Ersin Yücel tarafından mümkün olduğunca aslına sadık kalınarak sadeleştirilmiş bir baskısı Bedir Yayınevi tarafından gerçekleştirilmiştir.

2. *er-Risaletu'l-İ'tikâdiyye*.

Vasiyetnâme'nin Arapçaya tıpkı tercümesi olmasa da aynı konuları fasih bir Arapçayla ele alan bir eserdir¹³³.

3. *Ahvâlu Etfâli'l-Müslimîn*¹³⁴.

Çocuk yaşta ölen Müslüman çocukların durumu ile ilgili, oğlu Mehmed Halim'in vefatının ardından yazdığı bu risâle, aynı dertle muzdarip anne babalara Birgivî'nin bir hediyesidir. Mehmed Emre tarafından 1976'da Türkçeye tercüme edilen eser¹³⁵, yüksek lisans tezi olarak da çalışılmıştır¹³⁶.

4. *Şerhu Âmentü*¹³⁷.

Eser imanın şartlarını özet bir şekilde ele almaktadır.

5. *Risâletu't-Tevhîd (Lüğazu'l-Birgivî)*.

Lâ ilâhe illallâh kelime-i tevhîdinin nefy ve isbat yönünü açıklayan tek varaklık

¹³¹ Yüksel, Emrullah (1994), "Müslüman Türk Âlimi Olarak İmam Birgivî'nin Osmanlı Döneminde ve Günümüz Türkiyesinde Yeri", Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 32-37, Ankara: TDV Yay., s. 32.

¹³² Birinci, Ali (Aralık 1996), "Birgivî Risalesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", *Türk Yurdu*, sy. 112, ss. 13-14, s. 14.

¹³³ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 74.

¹³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255.

¹³⁵ Birgivî Mehmed Efendi (1976), *Cennet Bahçeleri-Namazın Doğru Kılınması-Dünya ve Ahirette Müslüman Çocukların Halleri* (Çev. Mehmed Emre), İstanbul: Çile Yay.

¹³⁶ Türkmen, Ömür (1995), İmam Birgivî ve Risâle fî Ahvâli Etfâli'l-Müslimîn Adlı Eserinin Tahkik ve Tahrici, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.

¹³⁷ Atsız, Nihal (1966), *Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası*, İstanbul, MEB Yay., s. 34.

risaledir¹³⁸.

6. *Kitâbu'l-İrşâd fî'l-'Akâid ve'l-'İbâdât.*

Müellif, eserini Ebû Hanife mezhebi üzerine yazılmış bir inanç ve ibadet rehberi olarak hazırladığını açıklar. Eserin birinci kısmı itikad meselelerine ikinci kısmıysa namaz, oruç, zekât ve hac bablarını kapsayan ibadet kısmına ayrılmıştır¹³⁹.

7. *Nûru'l-Ahyâ ve Tuhfetu'l-Emvât*¹⁴⁰.

İbadet mevzularını tafsilatlı olarak ele alan eser, ilk babında Ebû Hanife'nin menâkıbını anlatır¹⁴¹.

8. *Şerhu Şurûti's-Salât.*

Sadece namazın şartları üzerine Hanefî fûrû kitaplarından alıntılarla yazılmış tafsilatlı bir eserdir¹⁴².

9. *Muaddilu's-Salât*¹⁴³.

Türkçeye de tercüme edilmiş olan eser başta ta'dîl-i erkân olmak üzere namazla ilgili konulardan bahseder¹⁴⁴.

10. *Risâle fî Sücûdi's-Sehv.*

Dört mezheb imamının da konu hakkındaki görüşlerini dile getirerek sehiv secdesini kapsamlı bir şekilde ele alır. Ayrıca eserinin sonunda yararlandığı kaynakları da sıralamaktadır¹⁴⁵.

11. *Tuhfetu'l-Müsterşidîn fî Beyâni'l-Mezâhibi Fırakı'l-Müslimîn*¹⁴⁶.

¹³⁸ Şerhleri için bkz. Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 87-88.

¹³⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 86.

¹⁴⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255.

¹⁴¹ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 77; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 93.

¹⁴² Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 78.

¹⁴³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 2, s. 1737; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254.

¹⁴⁴ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 77-78; Eserin tercümesi için bkz. Birgivî Mehmed Efendi, *Cennet Bahçeleri-Namazın Doğru Kılınması-Dünya ve Ahirette Müslüman Çocukların Halleri* (Çev. Mehmed Emre, 1976), İstanbul: Çile Yay.

¹⁴⁵ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 79.

¹⁴⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

Müellif, eserini Ehl-i Sünnet Akâidini öğretmek ve Ehl-i Bid'atin yanlış inançlarını açıklamak üzere muhtasar olarak yazdığını, detaylı bilgi için Şehristâni (v. 548/1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'ine başvurulabileceğini söyler. 73 fırka esasına göre hazırlanan eser, Ehl-i Sünneti anlattıktan sonra Ehl-i Bid'ati her biri 12 kısımdan oluşan altı ana başlığa ayırarak özetle inceler¹⁴⁷.

2.6.4. İslam Hukukuyla İlgili Eserleri

1. *Fetvâlar*.

Fetvalarını birkaçı hariç Türkçe yazmıştır. Bazı fetvalarında ayrıntılı cevap verirken bazılarında kısa cevap vermekle yetinmiştir. Yine tek bir soruya cevap teşkil eden fetvaları olduğu gibi farklı konularda birden fazla soruya cevap olarak verdiği fetvaları da vardır. Bunlardan en kapsamlısı Birgivî'nin fikhî yönünün ağır bastığı Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 78 fetvanın bulunduğu mecmuadır¹⁴⁸.

2. *İnkâzu'l-Hâlikîn*¹⁴⁹.

Birgivî, Kur'an'ı Kerim'in dünya menfaati elde etmek için vasıta yapılmasının âdet haline gelmesinden dolayı bu eseri kaleme aldığını belirtir¹⁵⁰. Eserin Husâmuddîn b. Mûsa tarafından tahkîki yapılarak yayımlanmıştır¹⁵¹.

3. *Hâşiyetu İnkâzi'l-Hâlikîn*.

Bir önceki esere yazdığı hâşiyedir¹⁵².

4. *Hâşiyetu İnkâzi'l-Halikîn Tercümesi*.

Osmanlıca yazılmış bu risale, Arapça ibâreleriyle beraber önceki eserin Birgivî tarafından yapılan tercümesidir¹⁵³.

¹⁴⁷ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 76.

¹⁴⁸ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 89-90.

¹⁴⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 183; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁵⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 97.

¹⁵¹ Birgivî Mehmed Efendi (2002), *İnkâzu'l-Hâlikîn* (I. Baskı, thk. Husamuddîn b. Mûsa), Kudüs Üniv., Filistin.

¹⁵² Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 92.

¹⁵³ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 92-93.

5. *Îkâzu'n-Nâimîn ve İfhamu'l-Kâsırîn*¹⁵⁴.

Müellif, bu eserinde soru-cevap yöntemi kullanarak ücret karşılığı ibadet edilemeyeceği üzerinde durur.

6. *Hâşiyetü İkâzi'n-Naimîn*.

Yukardaki eserin haşiyesidir¹⁵⁵.

7. *es-Seyfu's-Sârim fî 'Ademi Cevâzi Vakfî'l-Menkûli ve'd-Derâhim*¹⁵⁶.

Eser *Risâle li İbtâli Vakfî'n-Nükûd* adıyla da anılmaktadır. Ebussuûd Efendi'nin para vakfını onaylayan risâlesine reddiyedir¹⁵⁷.

8. *Zuhru'l-Müteehhilîn ve'n-Nisâ fî Tarihi'l-Ethâr ve'd-Dima*¹⁵⁸.

Hayız ve nifasa ait halleri vecîz bir üslupla anlatan eserin birçok şerhleri vardır. İbni Âbidin (ö. 1252/1836) bu esere *Menhelü'l-Vâridîn* ismiyle yazdığı şerhte Birgivî'nin eserindeki üslûbuna hayran kaldığını söyler. Eserin başka eserlerden de yararlanarak genişletilmiş bir tercümesi M. Cemal Ögüt¹⁵⁹ tarafından yapılmıştır¹⁶⁰.

9. *Risale fî'l-Musâfaha*.

Bu kısa eserinde müellif, iki din kardeşinin karşılaşması durumundaki musâfahalaşmanın hadislerde teşvik dildiğini yoksa cuma ve bayram namazları ardından yapılan toplu musâfaha hakkında bir delil bulunmadığını izâha çalışır. Eser müellifin el-Makâmât'ı ile birlikte Medrese yayinevi tarafından basılmıştır¹⁶¹.

10. *Risale fî Ahkâmi'l-'Uşriyye ve'l-Haraciyye*.

¹⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 214; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁵⁵ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 93.

¹⁵⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 2, s. 1517; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 256; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁵⁷ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 100.

¹⁵⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 822; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁵⁹ Ögüt, M. Cemal (1968), *Müslüman Kadımların Hususî Hallerine Dair Dinî Bilgiler-Kadın İlmihali*, İstanbul, Bahar Yay.

¹⁶⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 100-101; Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 94-95.

¹⁶¹ Birgivî Mehmed Efendi (trs), *Risâletü'l-Musâfaha*, İstanbul: Medrese Kitabevi, s. 25.

Araziden çıkan mahsulün arazinin çeşidine göre vergilerini ve arazi üzerindeki tasarruflar hakkında çeşitli meseleleri ele alır. Ayrıca beytülmal hakkında da bilgiler verir¹⁶².

11. *Ferâiz Risâlesi ve Şerhi*¹⁶³.

Gençliğinde dört yıl civarında Kassâmlık vazifesi yapan Birgivî, miras taksimindeki bu bilgilerinin de yardımıyla Ferâiz ilmine ait bu eserini tablolardan da faydalanarak vücûda getirmiştir. Metni yazdıktan sonra ayrıca şerh etmiştir. Eserin yazma nüshalarından dördünün karşılaştırılması yoluyla edisyon-kritiği yüksek lisans çalışması olarak sunulmuştur¹⁶⁴.

12. *Hâşiyetu'l-Îzah ve'l-Islâh*¹⁶⁵.

Birgivî, bu eserinde Kemalpaşazâde (ö. 940/1534)'nin Tâcüşşeria'nın *Vikâyetü'r-Rivâye*'sindeki hataları düzeltmek amacıyla yazdığı *Îzâhu'l-Islâh*'ın Taharet Kitabını incelemiş ve Kemalpaşazâde'yi birçok yerde sert bir dille eleştirmiştir. Eser Birgivî'nin edebî yönünü ve Hanefî fukahâsına bağlılığını gözler önüne sermesi açısından dikkat çekicidir¹⁶⁶. Bu konuda Kemalpaşazâde'ye karşı devrinin Hanefî fukahâsı tarafından başka reddiyeler de yazılmıştır.

13. *Ta'likât ale'l-Înâye*¹⁶⁷.

Gençliğinde kaleme aldığı eserlerden biri de *Hidâye* şerhlerinden biri olan Bâbertî (ö. 786/1384)'nin *el-Înâye*'sine kavluhû üslubuyla yazdığı ta'likattir¹⁶⁸.

2.6.5. Tefsir ve Kur'an İlimleriyle İlgili Eserleri

1. *Tefsîru Sûreti'l-Bakara*¹⁶⁹.

Bakara Sûresi'nin 98. âyetine kadar yapılmış bir tefsir çalışması olup daha çok

¹⁶² Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 98.

¹⁶³ Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*. s. 121; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁶⁴ Demircigil, Bayram (2000), "Birgivî'nin İslâm ve Osmanlı Hukukundaki Yeri ve Ferâiz Risâlesinin Edisyon Kritiği", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹⁶⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁶⁶ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 99-100.

¹⁶⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 256.

¹⁶⁸ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 100.

¹⁶⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

dil kuralları ile ilgili açıklamalarıyla dikkati çekmektedir. Nakil ihmal edilmeden yazılmış ancak tamamlanamamış bir dirâyet tefsiridir. Beyzâvî tefsirinden daha üstün olduğu iddia edilmekteyse de ondan daha muhtasar ve daha az meşhurdur¹⁷⁰. Eser, yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır¹⁷¹.

2. *ed-Dürrul-Yetîm*¹⁷².

Tecvidle ilgili ders kitabı olarak yazıldığı imâsını veren bu kısa risale, h. 974/1566 Cemâziyelevvel'i başında te'lif edilmiştir. Edirneli Eskicizâde'nin (ö. 1243/1827-28) yaptığı tercüme ve tecvidle ilgili bazı risalelerle birlikte Matbaa-i Âmire'de tarihsiz olarak basılmıştır¹⁷³.

3. *Risâle fî Beyâni Rusûmi'l-Mesâhifi'l-Osmâniyyeti's-Sitte*¹⁷⁴.

Hz Osman zamanında çoğaltılarak devrin büyük merkezlerine gönderilen Mushafların yazısıyla alakalıdır¹⁷⁵. Sureleri tek tek ele alarak meşhur kıraatlere muvâfık ve muhalif noktalarını inceler.

2.6.6. Hadisle İlgili Eserleri

1. *Risale fî Usûli'l-Hadîs*¹⁷⁶.

Talebeler için yazılmış küçük fakat oldukça değerli hadis ıstılahlarını içeren bir risaledir. Eser Dâvûd-i Karsî (ö. 1169/1756) tarafından şerh edilmiştir. Bu şerhe de Mustafa Şevket Efendi (ö. 1292/1875) ve Yusuf b. Osman Harputî (ö. 1292/ 1875) birer hâşiye yazmışlardır¹⁷⁷. Dâvûd-i Karsî'nin şerhiyle beraber çeşitli baskıları yapılan eserin günümüz Türkçesine tercümeleleri de vardır. Sadık Cihan bu risaleyle ilgili bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada basılmış nüshalarını tespit etmiş ve h. 1326/1908

¹⁷⁰ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c. 6, s. 194.

¹⁷¹ Düzenli, Yaşar (1987), "İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

¹⁷² Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 737; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁷³ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 101, 102.

¹⁷⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254.

¹⁷⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 102.

¹⁷⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255.

¹⁷⁷ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c. 6, s. 194.

tarihli taşbasma nüshasından dipnotlar ekleyerek Türkçeye çevirmiştir¹⁷⁸.

2. *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'în (el-Erba'ûn fi'l-Hadîs)*¹⁷⁹.

Daha çok ibadetlere dair 40 hadîsi bizzat seçmiş sonra Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'în adıyla şerhe başlamış ancak ilk yedi hadisi müellifin kendisi, diğerlerini ise aynı üslubla Mehmed Akkirmânî (ö. 1174/ 1760-61) şerhetmiştir. Muhtemelen her ikisinin de "inneme'l-a'mâlû bi'n-niyyât" hadisiyle başlaması sebebiyle Brockelmann yanlış olarak bu eseri Nevevî'nin el-Erba'în'inin şerhleri arasında zikretmiştir¹⁸⁰. Eserde üslup olarak her hadis rivâyet, lügat, i'râb, belâgat, şerh, tefrî', suâl ve fâide kısımlarından oluşan sekiz başlıkta incelenir. Eser Mustafa Cem'î Efendi tarafından *Burhânu'l-Müttakîn Tercüme-i Hadîs-i Erba'în* adıyla Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve 1290/1873'de iki cilt olarak basılmıştır.¹⁸¹.

3. *Kitâbu'l-Îman ve Kitâbu'l-İstihsân.*

70 civârında hadis kitabından îman ve istihsân konularına dâir hadislerin derlendiği kapsamlı bir çalışmadır. *Kitâbu'l-Îmân*'ı dört bâba, *Kitâbu'l-İstihsân*'ı ise dokuz bâba ayırarak kendi içlerinde de çeşitli taksimata tabi tutarak istifade ettiği kitapları remizlerle; hadisleri ise senedleri hafzedip sadece sahâbî râvileri zikrederek bu eserini hazırlamıştır. Az tanınmış bu kapsamlı eseri araştırmacıları beklemektedir¹⁸².

2.6.7. Diğer Konularla İlgili Eserleri

1. *Risâle fî Medhi's-Sultânî'l-Âdil ve Zemmi's-Sultânî'z-Zâlim.*

Zuhru'l-Mülûk ve İrşâdu'l-Mülûk adıyla da bilinen çeşitli yazma nüshaları bulunan bu risalesinde Birgivî, siyasilere yönelik nasihatlerde bulunmaktadır¹⁸³. Eser âdil sultanın medhi, zâlim sultanın zemmi ve sultanlara öğütler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.

¹⁷⁸ Aşık, Nevzat (1994), "İmam Birgivî'nin Hadisçiliği" Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 38-42, Ankara, TDV Yay., s. 39; Cihan, Sadık (1987), "Muhammed b. Pîr Ali Birgivî ve Risale fî Usûli'l-Hadîsin Tercümesi", *19 Mayıs İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 2, ss. 55-69.

¹⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 54; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 254; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn*, c. 2, s. 252.

¹⁸⁰ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c. 6, s. 194.

¹⁸¹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 102-105.

¹⁸² Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 87-89; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 106-110

¹⁸³ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 108-109.

2. *Risâletu'l-Münâzara (Âdâb-ı Birgivî)*¹⁸⁴. İlmî münakaşalarda izlenecek yolların anlatıldığı çeşitli şerhleri bulunan bir risaledir¹⁸⁵.

3. *Gurrenâme*.

Arabî ayların ilk günlerini tespit için yazılmış bir de cetvel ihtivâ eden astronomiyle ilgili küçük bir risâledir¹⁸⁶.

4. *Emâli*.

Eski kaynakların çoğu Birgivî'nin emâlî tarzında fûnûnu âliyeden bahseden bir eserinden bahsetmektedirler¹⁸⁷. Ancak bu eserin nüshası kütüphanelerimizde tespit edilememektedir¹⁸⁸. İsminden imlâ meclislerinde kaleme alınan bir eser olması ihtimal dâhilinde olan bu eseri, itikad ve ibadetle ilgili eserleri arasında sayanlar vardır¹⁸⁹.

2.6.8. Birgivî'ye Nispet Edilen Eserler

Birçok müellifte olduğu gibi Birgivî'ye de bazı eserler kendisinin olmadığı halde müstensihler tarafından veya katalog kayıtlarında yanlışlıkla nispet edilmiştir. Bazı eserlerinin de ona ait olup olmadığı araştırılması gereken bir konudur.

1. *Ahsenu'l-Kasas*.

Osmanlı tarihçileri tarafından Birgivî'nin eserleri arasında sayılmayan Yûsuf Sûresi'nin tefsiri olan bu eser ona nispet edilmektedir¹⁹⁰. Ona ait olup olmadığı ise incelenmesi gereken bir hususdur.

2. *Risâletun fî Ziyâreti'l-Kubûr*.

Risâlenin ilk kaynaklarda zikredilmemesi ve Birgivî'nin vefatından bir yıl önce yazımını tamamladığı *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'de ilgili konularda yazdığı risâlelerine atıfta bulunduğu halde bu eserinden hiç bahsetmemesi sebebiyle A. Turan

¹⁸⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 256.

¹⁸⁵ Muhtelif şerhleri için bkz. Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 124-125.

¹⁸⁶ Eserin tesbit edilen nüshaları için bkz. Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 117.

¹⁸⁷ Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî*, s. 121; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 256.

¹⁸⁸ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 86.

¹⁸⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 85.

¹⁹⁰ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 81; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 101.

Arslan eseri şüphıyla karşıladığını ifade eder¹⁹¹. Bir diğer husus bu eserde hiçbir Hanefî kaynak esere atıf yapılmaması tam bir Hanefî mezhebi takipçisi olan ve delil getirmedeki titizliği bilinen Birgivî'nin telif üslûbu ile eserin bağdaşmamasıdır¹⁹². Kendine ait olduğu sabit eserlerinden İbni Teymiyye ve talebesi İbni Kayyim El-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin bazı fikirlerine tamamen zıt görüşlere sahip olduğu gözden kaçmayan Birgivî'nin İbni Kayyim'in bir eserinden sayfalarca alıntı yaparak bir eser vücuda getirmesi doğrusu kuşkuyla karşılanması gereken bir husustur. Eserlerinde çoğunlukla son dönem Hanefî kaynaklarını kullanan Birgivî'ye nispet edilen bu esere bakarak ve diğer bazı eserlerindeki selefi düşüncüyü andıran kanaatlerinden yola çıkarak bazılarınca iddia edildiği gibi İbni Teymiyye ve öğrencileri yolunda olduğunu söylemek pek tutarlı gözükmemektedir. Bununla beraber eser Osmanlı'nın son döneminde Birgivî risaleleri arasında basılmış, günümüzde de eser üzerinde tercüme çalışmaları yapılmıştır. Eserin ona ait olup olmadığı, müellifin diğer eserleriyle bir bütünlük içinde değerlendirilip titizlikle incelenmesi gereken bir konudur.

3. *İşrâku't-Tevârih veya el-İşrâk ve's-Siyer.*

Eserin asıl sahibi Kâtib Çelebi'nin de kaydettiği üzere Kara Yakup b. İdris Karamânî (ö. 833/1429) olması kuvvetle muhtemeldir. Büyük ihtimalle kataloglarda yanlışlıkla Birgivî'ye nispet edilmiştir¹⁹³.

4. *Ravzâtu'l-Cennât fî Usûli'l-İ'tikad.*

Bazı eski kaynaklarda¹⁹⁴ da Birgivî'ye izâfe edilen eserin asıl sahibinin Bosnalı Hasan b. Abdullah Kâfî Akhisârî (ö. 1025/1616) olması kuvvetle muhtemeldir¹⁹⁵.

5. *Sihâh'ı 'Acemiyye.*

Nihal Atsız, Kâtib Çelebi tarafından Birgivî'nin eseri olarak gösterilen bu Farsça-Türkçe sözlüğün İsmihan Sultan Kütüphanesi'nde doğumundan 16 yıl önceye kayıtlı bir nüshasından yola çıkarak ona ait olmadığını açıklar¹⁹⁶. Şayet müstensih kaydı yanlış değilse bu eseri de Birgivî'nin eserleri arasında saymamız doğru olmayacaktır.

¹⁹¹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 93.

¹⁹² Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 97.

¹⁹³ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 118.

¹⁹⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

¹⁹⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s.128; Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 119.

¹⁹⁶ Atsız, Nihal, *Birgivi Mehmed Efendi Bibliyografyası*, s. 2.

6. *Sirâcu'l-Musallî.*

Fetvâlardan oluşan bu eserin müellifi meçhuldür. *Şerhu Şurûti's-Salât* ile beraber istinsah edilen bu eser Birgivî'ye nispet edilmiştir¹⁹⁷.

7. *ed-Dürretu'l-Mültekâte.*

Eserin girişinde sehven Birgivî'nin ismi yazılmışsa da sonunda Muhammed b. Muhammed şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca Birgivî'den sonra yaşayan şeyhülislâmların fetvalarını içermesi ona ait olmadığı açık delildir¹⁹⁸.

8. *Râhatu's-Sâlihîn ve Savâiku'l-Münâfikîn.*

Ondan sonra yazıldığı anlaşılan eser yanlışlıkla Birgivî'ye izâfe edilmiştir¹⁹⁹.

9. *El-Evrâdu'l-Birgiviyye veya Nevâfilu'l-İbâdât.*

Esasen eser Birgivî'nin talebelerinden Hocazâde Abdunnasîr Efendi'nindir. Bazı kataloglarda yanlışlıkla Birgivî'ye izâfe edilmiştir²⁰⁰.

¹⁹⁷ Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 120.

¹⁹⁸ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s.128; Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 119.

¹⁹⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s.128-129.

²⁰⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 129; Martı, Huriye, *Birgivî Mehmed Efendi*, s. 120.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AVÂMİL'İN ÖZELLİKLERİ VE MUHTAVÂSI

3.1. Arap Dilinde Avâmil Kavramı

Âmil kelimesinin çoğulu olan avâmil, Arapça'da, terkip ve cümle içerisindeki kelimelerin i'râbına tesir eden unsurlar demektir²⁰¹.

Kelimelerin sonunda değişikliğe sebep olan âmiller, bu dili öğrenmek isteyenler özellikle Arap olmayanlar için son derece önemlidir. Kelimelerin sonundaki âmiller sebebiyle olan bu değişiklikler yani i'râb, Arapçaya özgü bir hususiyettir²⁰². Bu öneminden dolayı olsa gerek dil âlimlerinden bir çoğu âmillerin nelerden ibaret olduğunu açıklayan eserler yazmışlardır. Birçok âlime avâmil risaleleri isnad edilmiştir.

Avâmil risaleleri içinden ikisi dünya çapında şöhret bulmuştur. Bunlardan biri Cürçânî'nin *el-Avâmilü'l-Mie*'si diğeri de Birgivî'nin *Avâmil*'idir. Birincisine *Avâmil-i Atîk* ikincisine de *Avâmil-i Cedîd* denilmektedir²⁰³. Ancak bu iki eser arasında esaslı içerik farklılıkları bulunmaktadır.

Kısaca bu farklara göz atmak faydalı olacaktır. Her ne kadar iki risale de 100 maddeden oluşsa da Cürçânî'de bu 100 madde sadece âmilleri açıklarken Birgivî'de 100 madde içinde âmil, ma'mûl ve i'râb özetlenmiştir. Cürçânî'de âmiller önce 98 lafzî ve 2 mânevî âmile, sonra lafzîler 7 kıyâsî ve 91 semâî âmile ayrılarak ele alınmıştır. Birgivî ise 2 mânevî âmil aynı olmak üzere 49'u semâî, 9'u kıyâsî âmilden oluşan 58 lafzî âmille toplam 60 âmil zikretmiştir. Birgivî, mükemmel bir mantık örgüsüyle Cürçânî'nin 100 maddesini sadece sahîh görüşe göre âmil sayılmayan mea (مع) manasındaki vâv (و)'ı zikretmeyerek ayrıca iki kıyâsî beş semâî âmil de ilâve ederek 60 maddeye indirmiştir. Eklediği beş semâî âmil, üçü harfî cerlerden olan levlâ, Key ve le'alle (لَوْلَا، كَيْ، لَعَلَّ)، diğer ikisi cinsini nefyeden lâ (لَا) ile cezmeden kelimelerden olan izâmâ (إِذَا مَا)'dır. Ziyade ettiği iki kıyâsî âmil ise İsmü't-Tafdîl ve Ma'ne'l-Fiil'dir.

²⁰¹ Durmuş, İsmâîl, "Avâmilü'l-Mie", *DİA*, c. IV, ss. 106-107, İstanbul: TDV Yay., s. 106.

²⁰² Arslan, A. Turan (1996), "Arap Gramerinde İki Avâmil Risâlesi ve Bunların Mukayesesi", *İlam Araştırma Dergisi*, c. 1, sy. 2, ss. 161-176, s. 163.

²⁰³ Durmuş, İsmâîl, "Avâmilü'l-Mie", *DİA*, c. IV, s. 107.

Azalttığı âmillere 47 semâî amildir. Bunlardan 4 övme ve yerme fiili, 4 mukâabe fiili, 13 nâkıs fiil ve 7 kalb fiilinden oluşan 28 adedini kıyâsi âmillerin birincisi Mutlak Fiil'e; 9 fiil ismini ve 5 nidâ harfini kıyâsî âmillerin dokuzuncusu olarak saydığı Mâne'l-Fiil'e; 11'den 19'a kadar terkipler, kem, kezâ ve keeyin (كَمْ، كَذَا، كَائِنٌ) olmak üzere dört ismi kıyâsî âmillerin sekizincisi olarak saydığı el-İsmü'l-Mübhemî't-Tâmm'e katmıştır²⁰⁴.

Her ne kadar Birgivî'nin eserinin adı *Avâmil* ise de kapsadığı konular sadece âmillerden ibaret olmayıp ma'mûl ve i'râb konularını da ayrı ayrı ele alıp incelemiştir²⁰⁵. Cürcânî'nin *Avâmil*'inde ise ma'mûl ve i'râb mevzuları bulunmamaktadır.

Birgivî'nin *Avâmil*'inin en bariz farklarından biri örnek seçerken İslâm ahlâkını itikâdını yansıtan örnekleri seçmesindeki titizliğidir. Meselâ Cürcânî, be (ب) harfi cerrini “مَرَرْتُ بِرَيْدٍ” (Zeyd'e uğradım) cümlesiyle örneklendirir.

Hâlbuki Birgivî aynı harfi cerri, “أَمَنْتُ بِاللَّهِ وَبِهِ لَأُبْعَثَنَّ” (Allâh'a ve tekrar diriltileceğime kesinlikle inandım) şeklinde İslâmî inanç esasına vurgu yapan bir cümleyle örneklendirmektedir²⁰⁶. Ayrıca Cürcânî cer harflerinin farklı manalarına işaret ederken Birgivî sadece birer misal vermekle yetinerek detaya girmez. Hatta *İzhâru'l-Esrâr*'da bile cer harflerinin en kapsamlı bir veya iki manasını vermekle yetinir.

3.2. Avâmilin Önemi ve Özellikleri

3.2.1. Avâmil'in Önemi

Her şeyden önce Birgivî'nin *Avâmil*'i, nahiv ilminde ilk adım mahiyetinde bir giriş kitabıdır. Eser yüzlerce yıl özellikle Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve kendisinden en iyi şekilde istifade edilmiştir. Defalarca aynı müellifin *İzhâru'l-Esrâr* isimli eseri ve İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'siyle birlikte *Nahiv Cümlesi* veya *Nahiv Mecmûası* adı altında basılmıştır.

²⁰⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 157, 158; ayrıca bkz. Arslan, A. Turan, “Arap Gramerinde İki Avâmil Risâlesi ve Bunların Mukayesesi”; Yavuz, Galip (1987), “el-Avâmilü'n-Nahviyye Beyne'l-Cürcânî ve'l-Birgivî”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü'l-Arabîyye, Külliyyetü'l-Lügatî'l-Arabîyye, İslâmâbad.

²⁰⁵ Durmuş, İsmâil, “Avâmil”, *DİA*, c. IV, s. 107.

²⁰⁶ Birgivî Mehmed Efendi, “Avâmil”, s. 93.

Eserin yüzlerce yazma nüshasının kütüphanelerimizde yer almasından ve bir kısmını ilerleyen sayfalarda zikredeceğimiz eser üzerine yapılan onlarca şerh, mu‘rib, tercüme ve tez çalışmasından yola çıkarak geçmişte ve günümüzde eserin ilim meclislerinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Medreselerde okunması yanında güzel tertibiyle daha sonraki birçok müellifi etkilemiş ve onlar tarafından Birgivî'nin bu eserindeki sınıflandırması benimsenmiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde *Rehber Avâmil* adıyla *Avâmil*'i tercüme ve şerh eden bir eser yazmış olan İbrahim Cûdî, bu eserin mukaddimesinde yaklaşık olarak şunları ifade etmektedir.

Birgivî merhumun *Avâmil* isimli kıymetli eseri ki mübtedîler için istifâdeli bir hulasâdır. Asırlardan beri mekteplerimizde tedris olunmakta olan bu eser yerine son zamanlarda hangi sebebe mebnî (dayalı) başka yeni eserler konulmuştur. İstifade elde etmek bakımından hiçbir eserin bu esere denk gelemeyeceği ardarda devam eden tecrübelerle görülmüştür. Bugün yine o eşsiz esere rağbet uyanmaktadır. Bu rağbetten kaynaklanan şevkle *Rehber Avâmil* adlı bu eseri vatan evlatlarına ithaf ediyorum²⁰⁷.

17. y.y.'da yaşamış Evliyâ Çelebi (ö. 1093/1682)'nin *Avâmil*'i, Birgivî'nin meşhur eserleri arasında sayması kısa zamanda eserin büyük şöhret yakaladığının bir göstergesidir²⁰⁸.

A. Turan Arslan, Musul Arap Dili ve Edebiyatı Kürsüsü Profesörlerinden Ahmed Hattâb el-Ömer'in *Avâmil*'in önemini açıklayan ve fasih Arapçanın öğretilmesinde ve yaygınlaştırılmasında bu eserden yararlanılabileceğini dile getiren bir makalesinden bahsederek onun dilinden şunları nakleder.

...Birgivî'nin –ki o aslen Türktür- yazdığı âmiller hakkında bir risâlesini gördüm ki, o nahvin genel çizgilerini vermektedir. Programların hazırlanmasında ondan faydalanabiliriz. Zira Arapça konuşmayanların dil kaidelerini ve hükümlerini öğrenme hususunda özel bir dikkatleri vardır. Onlar kendi dillerinden başka bir dil öğrenmek istedikleri zaman, önce kaideleri öğrenir; sonra konuşmayı ona göre

²⁰⁷ İbrahim Cûdî (tsz), *Rehber Avâmil*, İstanbul: Dersaadet Yay., s. 2.

²⁰⁸ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s.177.

zabtederler. Biz bu çalışmamızda, herhalde bu âlimin tecrübelerinden istifade ederiz. Onun ışığında nahvin esaslarının tedris metodu çıkarılır. Bu eser mütehassıs olmayan ve avam Arapçasına alışmış olan halk için yararlıdır. Çünkü bunlar da avam Arapçasından fasih Arapçaya geçmek için, Arapça konuşmayanların takip ettiklerine benzeyen usullere uymaya muhtaçtırlar²⁰⁹.

Burada dikkat çeken husus, kendisi Türk olmayan ve Arap dilinde ihtisas sahibi olmuş ana dili Arapça olan bir kimsenin fasih Arapçanın özellikle halk tabakası arasında yaygınlaştırılmasında, Arap dilinin ana hatlarını veren bu risaleden yararlanılabileceğini önermesidir.

Yazılmasından kısa bir süre sonra büyük oranda Cürcânî'nin *el-Avâmilü'l-Mie*'sinin yerine geçen *Avâmil-i Cedîd*'den bugün dahi ister dili Arapça olsun ister olmasın Arap dilini öğrenecek özellikle fasih Arapçada başlangıç aşamasındaki herkesin yararlanabileceğini kesin bir şekilde söyleyebiliriz. Bu düşüncemizi destekleyen en müşahhas delil eserin geçmişteki tecrübe edilmiş parlak başarısıdır.

3.2.2. Avâmil'in Özellikleri

3.2.2.1 Avâmil'in Genel Özellikleri

Eserin ismi çoğunlukla sadece *Avâmil* veya *Avâmil-i Cedîd* şeklinde kataloglarda kaydedilmiş ve bu isimleriyle meşhur olmuştur. *Avâmil-i Birgivî*, *Avâmil fi'n-Nahv ve Risâle-i Avâmil-i Birgivî* gibi kayıtlara da rastlamak mümkündür

Avâmil'in Birgivî'ye âidiyetinde her hangi bir şüphe yoktur. Bu sonuca yapılan onlarca şerh, mu'rib (eserdeki ibarelerin i'râbını açıklayan çalışmalar) ve tercüme çalışmalarında eserin Birgivî'ye tereddüt edilmeden isnad edilmesinden ve kaynaklarda geçmesinden kolayca ulaşılabılır²¹⁰. Müellifin diğer bir eseri olan *İzhâru'l-Esrâr*'la örnekler hariç tutulduğunda muhtevâsının aynı sınıflandırmayı esas aldığı görülür. Osmanlı âlimleri arasında *Avâmil*'in Birgivî'ye âidiyetinde herhangi bir kuşku olmadığı gibi, aksini savunan herhangi bir rivayet de bize ulaşmamıştır.

²⁰⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 163, 164.

²¹⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, c. 2, s. 252.

Burada sehven olduğunu düşündüğümüz Mısır'da 1949'da neşredilmiş “*Mecmuu Mühimmâti'l-Mütûn*” adlı eserde Birgivî'nin *Avâmil*'i el-Cürcânî'ye nispet edilmiştir²¹¹. Eserin yüzlerce yıl okutulan bir eser olması, her iki kitap arasındaki açık farklar ve onlarca matbu nüshasının bulunması sebebiyle nâşirin dikkatsizliğini geçerli mazeret kabul etmek mümkün değildir.

Müellif eserine kısa bir mukaddimeyle başlar. Onun “...i'râbı bilmeyi isteyen her kimsenin şu yüz şeyi bilmesi gerekir...”²¹² ifadesinden eserini Arap dilini öğrenmek isteyen daha başlangıç aşamasındaki talebeler için yazdığını söylememiz mümkündür. Bununla birlikte Arapçayı bilen kimselerin de kısa yoldan nahvin ana konularını tekrar edip hatırlamak için ve özellikle Arapçayı öğretirken bu hacmi ufak ama muhtevâsı geniş eserden faydalanabilecekleri kanaatindeyiz.

Eserde örnekler verilirken hadislerden az da olsa ayetlerden istişhâdda²¹³ bulunmuş ancak şiirle istişhâdda bulunulmamıştır²¹⁴.

Eser, Cürcânî'nin *el-Avâmilü'l-Mie*'si gibi 100 maddedir. Ancak muhtevâ olarak ondan daha kapsamlıdır. *Avâmil-i Atîk*'de 100 maddede sadece âmiller ele alınırken Birgivî'nin *Avâmil*'i olan *Avâmil-i Cedîd*'de 100 maddede hem âmil, hem ma'mûl ve hem de i'râb özetlenmiştir.

Birgivî, *Avâmil*'ini âmil (etkileyen), ma'mûl (etkilenen) ve amel (ortaya çıkan etki) yani i'râb bakımından son derece kuvvetli bir mantıkla ele almıştır. Maddeleri sıralarken en çok kullanılanları önce saymış, daha az kullanımı olanları ise sonraya bırakmıştır.

Eserde konuların işlenmesinde kısa yolun tercih edilişi öğrencileri bıktırmamak içindir²¹⁵. *Avâmil*, eğitimde tedricîlik ilkesi gereği ondan sonra okunması gelenek halini almış olan *İzhâru'l-Esrâr* ve *Kâfiye* gibi eserlerde açıklamaları gelecek konuların temelini atar ve talebeleri bu eserleri okumaya hazırlar.

²¹¹ Çelebi, Muharrem, “İmam Birgivî'nin Dilciliği”, s. 50.

²¹² Birgivî Mehmed Efendi, “Avâmil”, s. 92.

²¹³ İstişhâd, şahit getirme, delil olarak kabullenme manalarına gelir.

²¹⁴ Çelebi, Muharrem, “İmam Birgivî'nin Dilciliği”, s. 52.

²¹⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 157.

3.2.2.2 Avâmil'in Örneklerinin Özellikleri

Avâmil'in en önemli özelliklerinden biri örneklendirmeleridir. Birgivî verdiği güzel örneklerle itikadî ve ahlâkî esasları vurgulamaya özel bir dikkat göstermiştir. Sadece örneklerini okuyan bir kimse dahi bu eserden faydalanır. Talebeler bu eseri okurken bir yandan örnek cümlelerden ve cümlelerin kuruluşundan nahiv kurallarını öğrenirken bir yandan da itikadî ve ahlakî ilkeleri öğrenmektedirler.

Avâmil'e bir şerh yazmış olan İzmirli Ömer Efendi, müellifin İslâm ahlak ve itikadını vurgulayan misalleriyle Dehriyye, Felâsife, Mutezile ve Kerrâmiye gibi bozuk mezhepleri reddettiğini, bu misallerin talebelere güzel bir öğüt olmasını, zâhirlerinden kaideleri öğrenmelerini, sonra da onlarla amel etmelerini kastettiğini söyler²¹⁶.

Birgivî'nin *Avâmil*'de izlemiş olduğu metodu pratik ve pedagojiktir. Çünkü Birgivî her bahsi, herkesçe bilinen ve akılda tutulması kolay olan bir takım formüllerle izah etmektedir. Eserindeki misallerin Müslümanların öğrenmeyi amaç edindikleri manaları ihtivâ etmesi de pedagojik bakımdan öğrencilerin, işlenen konuları kavramalarını kolaylaştıran bir husustur. Ayrıca bu misallerin Müslüman öğrencilerin kendi dînî hayatlarıyla ilgili olması konuları daha câzip hale getirmektedir²¹⁷. Aynı zamanda bu örnekler i'râb kaidelerini akılda tutmayı kolaylaştırmaktadır.

Mesela müellif, harfi cerlerden istisnâ harflerinden hâşâ, halâ ve 'adâ (حَاشَا، حَلَا، عَدَا)'ye şu örnekleri verir²¹⁸.

“هَلَكَ النَّاسُ حَاشَا الْعَالَمِ” Âlimler hariç bütün insanlar helak oldu.

“هَلَكَ الْعَالِمُونَ خَلَا الْعَامِلِ بِعِلْمِهِ” İlimiyle amel edenler hariç âlimler de helak oldu.

“هَلَكَ الْعَامِلُونَ عَدَا الْمُخْلِصِ” İhlas sahipleri hariç, ilmiyle amel edenler de helak oldu.

Yine muzâri fiili cezmedenlerin ilk kelimesi olan lem (لَمْ)'e ayetten örnek verir.

“لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ” O (Allah'ü Teâlâ), doğurmadı ve doğurulmadı²¹⁹.

²¹⁶ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 156, 157.

²¹⁷ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 157

²¹⁸ Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 93.

²¹⁹ *Kur'an*, 112/3.

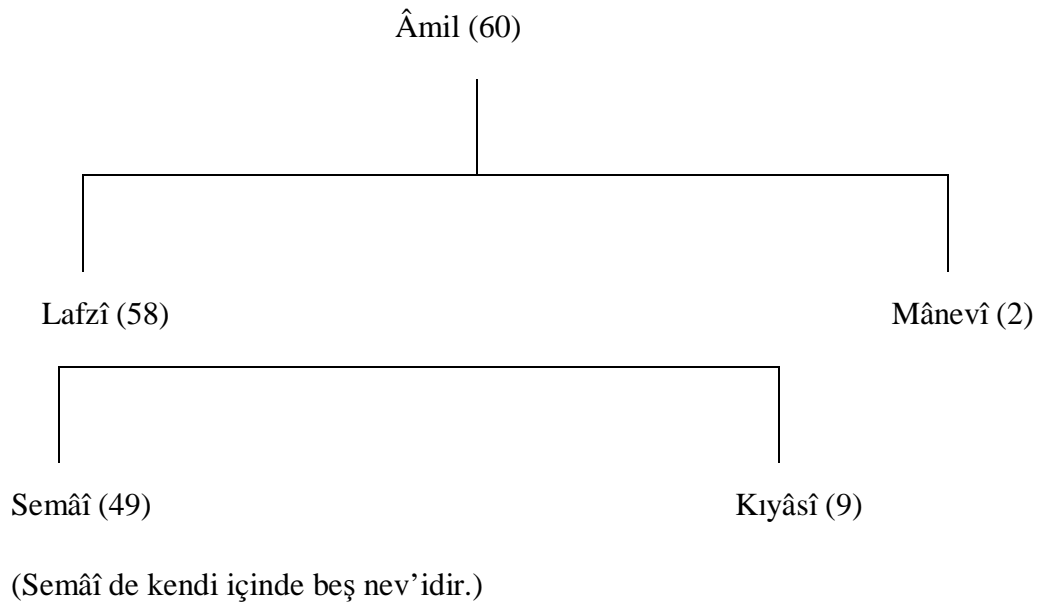
Eserin misallerinde, daha birçok ayetlerden örnekler, ahlakî ve itikâdî öğüt içeren cümleler vardır. Yazar, 100 maddeye 100’den fazla örnek vermiştir.

3.3. Avâmilin Muhtevâsı

Birgivî, eserine önce besmele çekerek ardından âlemlerin Rabbine hamd ederek ve Rasûlüne salât ve selâm getirerek başlar.

Bunun ardından talebeler için teşvik içeren kısa giriş cümleleriyle eserine başlangıç yapar. Bu cümlelerinde “Bundan (besmele, hamdele ve salvele’den) sonra, i’râbı bilmeyi isteyen her kimsenin şu 100 şeyi bilmesi gerektiğini sen iyice bil. Bunun 60’ı âmil, 30’u ma‘mûl ve 10’u amel yani i’râb diye isimlendirilir. Allâh’ın izniyle sana bu üç şeyi îcaz yoluyla (özlü bir şekilde) açıklayacağım”²²⁰ der. Âmil, ma‘mûl ve i’râbtan oluşan üç başlıkta her birine örnekler vererek bu 100 maddeyi açıklamaya başlar. Bunları şöyle özetleyebiliriz.

3.3.1. Âmil Hakkındaki Birinci Bâb

Şekil 1. Avâmil’de Âmillerin Sınıflandırılması

Âmil hakkındaki bu bâb, lafzî ve mânevî olmak üzere iki kısımdır.

²²⁰ Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 92.

A- Lafzî Âmiller

Lafzî de kendi arasında Semâî ve Kıyâsî olmak üzere iki kısma ayrılır.

Semâî âmiller, 49 adet olup beş nevide incelenir.

Birinci nevi yalnız bir ismi cer eden harf-i cerler'dir. Bunlara izâfet harfleri de denir.

Cer harfleri 20 adettir. Bunlar:

Be (ب), min (مِنْ), ilâ (إِلَى), an (عَنْ), alâ (عَلَى), lâm (لِ), fî (فِي), kef (ك), hattâ (حَتَّى), rubbe (رُبُّ), vâv'ul-kasem (وَ), tâ'ul-kasem (ت), hâşâ (حَاشَا), müz (مُذُّ), münzü (مُنْذُ), halâ (حَلَا), adâ (عَدَا), levlâ (لَوْلَا), key (كَيْ) ve le'alle (لَعَلَّ) dir.

İkinci nevi ismini nasb, haberini ref eden birtakım harflerdir. Bu harfler sekiz adettir.

İnne (إِنَّ), enne (أَنَّ), keenne (كَأَنَّ), lâkinne (لَكِنَّ), leyte (لَيْتَ), le'alle (لَعَلَّ), illâ (إِلَّا) ve lâ (لَا) dir. Bunların ilk altısı fiile benzeyen harfler diye isimlendirilirler.

Üçüncü nevi ismini ref, haberini nasb eden iki harfdir.

Bunlar leyse (لَيْسَ)'ye müşâbih olan (benzeyen) "mâ (مَا) ve lâ (لَا)"dır.

Dördüncü nevi muzâri fiili nasbeden dört harfdir.

Bunlar "en (أَنْ), len (لَنْ), key (كَيْ) ve izen (إِذَنْ)" harfleridir.

Beşinci nevi muzâri fiili cezmeden kelimelerdir. Bunlar 15 adettir.

Lem (لَمْ), lemmâ (لَمَّا), emir lâm'ı (لِ), nehîy lâ'sı (لَا), bu ilk dördü bir fiil-i muzâriyi cezmederler. İn (أَنَّ), mehmâ (مَهْمَا), mâ (مَا), men (مَنْ), eyne (أَيْنَ), metâ (مَتَى), ennâ (أَنَّى), eyyü (أَيُّ), haysümâ (حَيْثُمَا), izmâ (إِذْمَا), izâmâ (إِذَا مَا) bu 11 tanesi ise birincisi şart ikincisi cevap (cezâ) diye isimlendirilen iki fiil-i muzâriyi cezmederler.

Kıyâsî âmiller dokuzdur²²¹.

- 1- Mutlak fiil.
- 2- İsm-i fâil,
- 3- İsm-i mef'ûl.
- 4- Sıfat-ı müşebbehe.
- 5- İsm-i tafdîl.
- 6- Masdar.
- 7- İsm-i muzâf.
- 8- İsmü'l-mübhemî't-tâmm.
- 9- Ma'ne'l-fiil.

Müellif, bu dokuz kısmın ma'mûllerinde nasıl amel ettiklerine kısaca değinir. Her birine örnekler verir. Mutlak fiili işlerken tâm ve nâkıs fiillerin tarifini yaparak örneklendirmiştir.

B- Manevî Âmiller

Âmillerin ikinci kısmı olan Âmil-i mânevî ikidir²²².

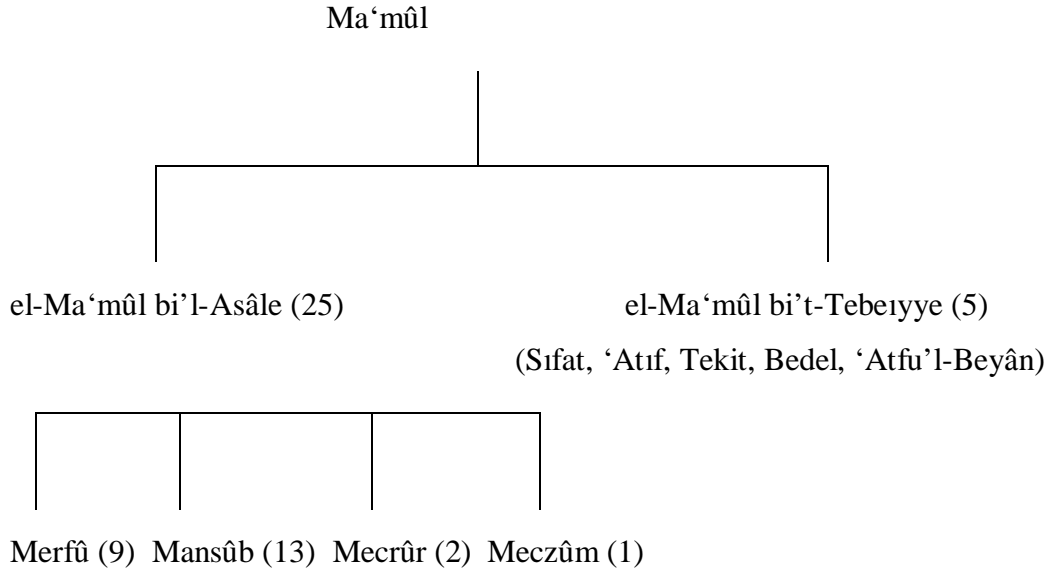
- 1- Mübtedâ ve haberi ref eden âmil.
- 2- Nevâsıb (nasb edenler) ve cevâzım (cezm okudanlar)'dan herhangi biri bulunmayan fiil-i müzariyi ref eden âmil.

3.3.2. Ma'mûl Hakkındaki İkinci Bâb

Ma'mûl hakkındaki bu kısım asâleten (aslı itibariyle) ve tebeyyeten (tâbi olması itibariyle) ma'mûl olanlar olmak üzere iki kısımdır. Tebeyyeten ma'mûl demek, i'râb bakımından tâbi olduğunun i'râbını aynen alan demektir.

²²¹ Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 95.

²²² Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 96.

Şekil 2. Avâmil'de Ma'mûllerin Sınıflandırılması

A- Aslî Ma'mûller (مَعْمُولٌ بِأَصَالَةٍ).

Birinci kısım (aslı itibariyle ma'mûl olanlar) dördtür.

1- Merfû (مَرْفُوعٌ), 2- Mansûb (مَنْصُوبٌ), 3- İsme mahsûs olan mecrûr (مَجْرُورٌ), 4-Fiile mahsûs olan mezcûm (مَجْزُومٌ).

1- Ma'mûl-ü merfû dokuzdur.

Fâil (الْفَاعِلُ), nâib-i fâil (نَائِبُ الْفَاعِلِ), mübtedâ (الْمُبْتَدَأُ), haber (الْحَبَرُ), kâne (كَانَ) ve kardeşlerinin ismi, inne (إِنَّ) bâbının haberi, cinsini nefî (olumsuzluk) için olan lâ'nın haberi (اسْمُ مَا وَلَا الْمُشَبَّهَاتِينَ), leyse'ye müşâbih (benzer) olan mâ ve lâ'nın ismi (اسْمُ مَا لَا لِنَفْيِ الْجِنْسِ), nevâsıb ve cevâzımdan biri bulunmayan fiil-i müzâri (الْمُضَارِعُ الْخَالِي عَنِ النَّوَاصِبِ وَ (بَلَيْسَ الْجَوَازِمِ)'dir.

2- Ma'mûl-ü mansûb 13'tür.

Mef'ûlu mutlak (الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ), mef'ûlun bîh (الْمَفْعُولُ بِهِ), mef'ûlun fih (الْمَفْعُولُ فِيهِ), mef'ûlun leh (الْمَفْعُولُ لَهُ), mef'ûlun meah (الْمَفْعُولُ مَعَهُ), hâl (الْحَالُ), temyîz (التَّمْيِيزُ) müstesnâ (الْمُسْتَسْنَى), kâne ve benzerlerinin haberi (حَبَرُ بَابِ كَانَ), inne ve benzerlerinin ismi (اسْمُ مَا لَا لِنَفْيِ الْجِنْسِ), leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın haberi (حَبَرُ مَا

المُضَارِعُ الدَّاحِلُ عَلَيْهِ (وَ لَا الْمُسْتَبْتِهَيْنِ بَلَيْسَ) , nasbendenlerden biri kendisine dâhil olan fiil-i müzâri (إِحْدَى التَّوَاصِبِ)'dir

3- Ma'mûl-u mecrûr ikidir.

Bunlar harf-i cerle mecrûr (المَجْرُورُ بِحَرْفِ الْجَرِّ) ve izâfetle mecrûr (المَجْرُورُ بِإِضَافَةٍ)'dur.

4- Ma'mûl-u meczûm (المَجْزُومُ) birdir.

Bu muzâri fiilin sonunu cezm edenlerden birisi, önüne gelen müzâri fiil'dir.

B- Tâbi Ma'mûller (مَعْمُولٌ بِالتَّبَعِيَّةِ)

İkinci kısım (tebeıyyet itibariyle) ma'mûl, beştir.

1- Sıfat (الصِّفَةُ).

2- Atıf (العَطْفُ).

Atıf, 10 harften biriyle olur.

Bu harfler “vâv, fe, sümme, hattâ, ev, immâ, em, lâ, bel, lâkin (و، ف، ثُمَّ، حَتَّى، أَوْ، إِمَّا،) ,²²³ harfleridir. لَٰكِنْ، لَٰ، بَلْ، لَٰكِنْ

3- Te'kid (التَّكْيِيدُ).

4- Bedel (الْبَدَلُ).

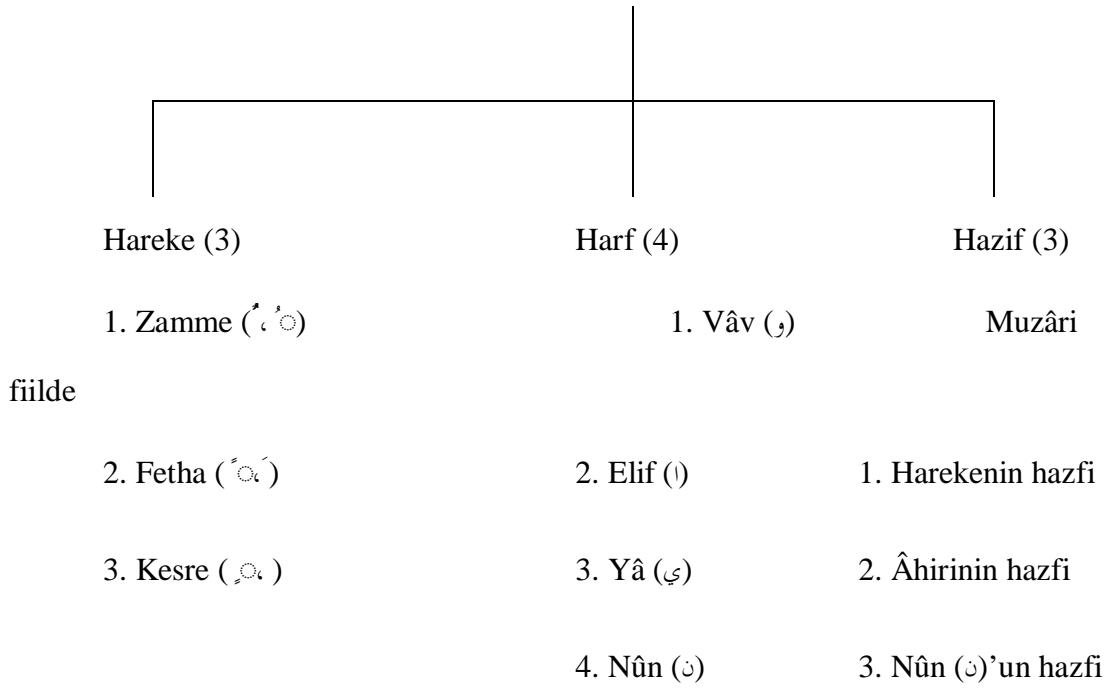
5- 'Atfu'l-beyan (عَطْفُ الْبَيَانِ).

3.3.3. İ'râb Hakkındaki Üçüncü Bâb

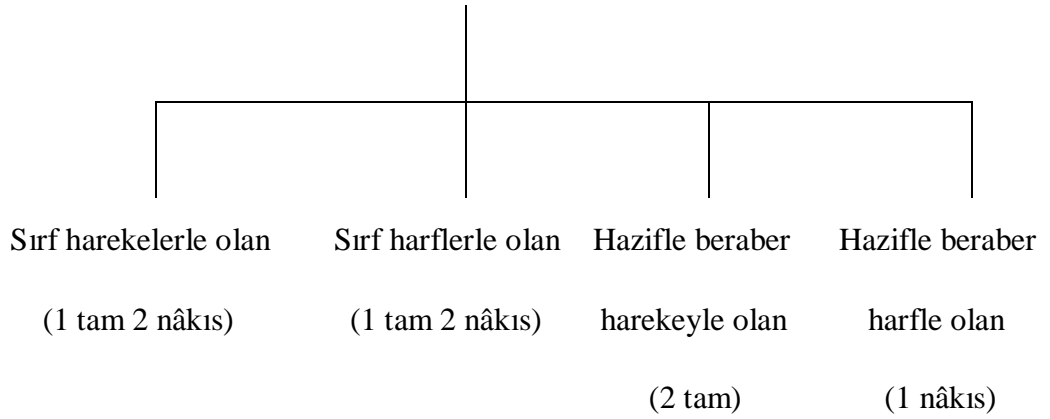
Avâmil'de müellif, i'râbı üç farklı açıdan taksimata tabi tutmuştur. Bunlar hakikat, mahal (yer) ve sıfat itibariyledir.

²²³ Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 98.

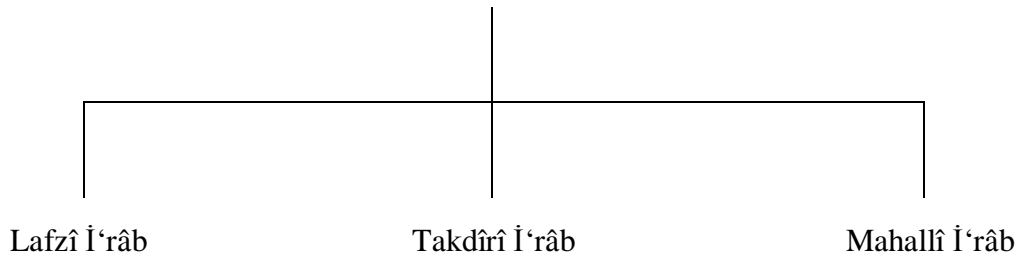
Hakikat İtibariyle İ'râb (10)

Mahal İtibariyle İ'râb (4 kısımda 9 yerdedir.)

Sıfat İtibariyle İ'râb (3 kısımdır)

Şekil 3. Avâmil'de İ'râbın Sınıflandırılması

A- Hakikat İtibariyle İ'râb

Hakikat itibariyle i'râb, ya hareke ya harf ya da hazifle olur.

Hareke, zamme (ُ , ُو), fetha (َ , َو) ve kesre (ِ , َو) olmak üzere üçtür.

Harf, vâv (و) , elif (ل) , yâ (ي) ve nûn (ن) olarak dördtür.

Fiile mahsus olan hazif, harekenin, son harfin ve nûn (ن)'un hazfi olmak üzere üç kısımdır. Böylece bu taksimattan ortaya çıkanların tamamı 10'dur²²⁴.

B- Mahal İtibariyle İ'râb

Murebin kısımları, bu 10 kısım i'râbın kendisine verilmesine kıyasla dokuzdur. Yani bu 10 i'râb mahal itibariyle dokuz yerdedir.

Bu dokuz kısmın i'râbı da dört başlık altında incelenir. Bunlardan ilk ikisi sırf harekeyle ve sırf harfle olandır. Bu ikisi isme mahsustur. Diğer ikisi de hazifle beraber harekeyle olan i'râb ile hazifle birlikte harfle olan i'râbdır. Bunlar (muzâri) fiile mahsustur.

1- İ'râbı sadece harekelerle olan bir tam iki nâkıs i'râbtır.

Ya tam i'râb olur. Bu ref'inin zamme (ötre), nasbının fetha (üstün) ve cerrinin kesre (esre) ile olmasıdır. Bu kısım müfred munsarif²²⁵ ve cem'i mükesser munsarif²²⁶ isimlerdedir.

Ya nâkıs i'râb olur. Bu nâkıs da iki kısımdır.

Nâkısın birincisi, ref'i zamme, nasbı ve cerri fetha ile olandır. Bu kısım gayr-i munsarif²²⁷ (غَيْرُ الْمُتَصَرِّفِ) isimlerdedir.

Nâkısın ikincisi, ref'i zamme, nasbı ve cerri kesre ile olandır. Bu kısım cem'i müennes sâlim²²⁸ (جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّلَامِ) isimlerdedir.

2- İ'râbı sadece harfle olan da bir tam iki nâkıs i'râb olur.

²²⁴ Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 99.

²²⁵ Müfred munsarif, esre ve tenvin alan tekil isimdir.

²²⁶ Cemi mükesser munsarif, esre ve tenvin alan kuralsız çoğul isimlerdir.

²²⁷ Gayr-i munsarif, esreyi ve tenvini kabul etmeyen isimlerdir.

²²⁸ Cem'i müennes sâlim, kurallı müennes çoğul isimlerdir.

Ya ref'i vâv (و), nasbı elif (إ) ve cerri yâ (ي) olmak üzere üç harfle tam i'râb olur. Bu kısım müfred (tekil) ve mükebbere (ism-i tasğîr olmayan) olduğu halde mütekellim yâsı'ndan (birinci şahıs zamiri) başkasına muzâf olan esmâ-i sitte-i mu'telle (altı illetli isim)'dedir. Bu altı isim şunlardır: Ebûhu, ehûhu, hamûhâ, henûhu, fûhu ve zû mâlin (أَبُوهُ، أَخُوهُ، حَمُوهُهَا، هُنُوهُ، فُوهُ وَ ذُو مَالٍ).

Ya da nâkıs i'râb olur. Bu da iki kısımdır.

Birinci kısım ref'i vâv (و), nasbı ve cerri yâ (ي) ile olandır. Bu, cem'i müzekker sâlim²²⁹ (جَمْعُ الْمَذَكَّرِ السَّلِيمِ), ulû (أُولُو), 'ısrûne (عِشْرُونَ) ve kardeşlerinde (20'den onar onar 90'a kadar çıkan sayılar)dir.

İkinci kısım nâkıs i'râb, ref'i elif (إ), nasbı ve cerri yâ (ي) ile olandır. Bu kısım tesniyeler (iki şeyi ifâde eden kelimeler), isnâni (اثنان) kelimesi ve zamire muzâf olan kilâ (كِلَا) kelimesindedir.

3- İ'râbı hazifle beraber harekeyle olan sadece tam i'râb olur. Bu da iki kısımdır.

Birincisi, ref'i zamme, nasbı fetha ve cezmi harekenin hazfiyle olandır. Bu sonuna zamir bitişmemiş sahih (illetli olmayan) muzâri fiyledir.

İkincisi, ref'i zamme, nasbı fetha ve cezmi kelimenin son harfinin hazfiyle olandır. Bu, sonuna zamir bitişmemiş sonunda harfî illet (و، ي، ا) bulunan muzâri fiyledir.

4- İ'râbı hazifle beraber harfle olan sadece bir nâkıs i'râb olur.

O da sonuna (cemi müennes için olan) nûn (ن)'dan başka bir (merfû) zamir bitişen muzâri fiil'dedir. Ref hali nûn (ن), nasbı ve cezmi nûn'un hazfiyledir.

C- Sıfat İtibariyle İ'râb

Mahal itibariyle olan taksimden sonra i'râb, farklı bir açıdan üç kısımdır²³⁰.

1- Lafızda zâhir (açık) olursa lafzî i'râb diye isimlendirilir. Eserde verilen misallerin çoğunda geçtiği gibi.

²²⁹ Cem'i müzekker sâlim, kurallı müzekker çoğul isimlerdir.

²³⁰ Birgivi Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 100.

2- Lafızda zâhir olmayıp mureb olan kelimenin sonunda takdir edilirse (gizlenirse) takdîrî i'râb diye isimlendirilir.

Örnek: “أنا العاصي” (Ben âsî aldum) cümlesindeki “âsî (العاصي)” lafzı gibi.

3- Lafızda zâhir olmayıp kelimenin sonunda takdir de edilmezse mahallî i'râb diye isimlendirilir.

Örnek: “تَوَكَّلْنَا عَلَى مَنْ لَا يَأْتِي الْخَيْرَ إِلَّا مِنْ جِهَتِهِ” (Hayır sadece ondan gelene (Allâh'a) tevekkül ettik). Bu cümledeki “men (مَنْ)” lafzı gibi.

3.4. Eser Üzerine Yapılan Çalışmalar

İlk defa h. 1234/1819'da baskısı yapılan eserin, h. 1325/1909'a kadar 37 baskısı yapılmıştır²³¹. Günümüzde de *Avâmil*'in ve bazı şerh ve tercümelerinin baskıları yapılmaya devam etmektedir.

Muhtasar nahiv kitaplarından birisi olan *Avâmil*, geçmişte Osmanlı Medreselerindeki Arapça öğretiminde bu dili öğrenmeye yeni başlayanlar için vazgeçilmez bir yere sahip olmuş, uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş hâlâ da kendisinden istifade edilmektedir. *Avâmil*'in hemen hemen tüm baskıları Birgivî'nin *İzhâru'l-Esrâr*'ı ve İbn-i Hâcib'in *Kâfiye*'siyle birlikte yapılmıştır.

Başta İstanbul'da olmak üzere Türkiye'nin dört köşesindeki kütüphanelerde hatta ülke dışındaki bazı kütüphanelerde *Avâmil*'in pek çok yazma nüshası bulunmaktadır²³². Bunlara bir Türkiye bir de yurtdışı kütüphanelerinden örnek verelim. Eser, Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi'nde *Avâmilu'l-Cedîd* adıyla 701/3 ve 713/13 numaralarda kayıtlıdır²³³. Yine Medîne'de Mescid-i Nebevî Kütüphanesi 80/9 numaralı kayıтта *Avâmil fi'n-Nahv* adıyla eser kayıtlıdır²³⁴.

Bu eser üzerine birçok kimse tarafından şerh, mu'rib ve tercüme çalışmaları yapılmıştır. Şüphesiz *Avâmil* üzerine yapılan çalışmalar, müellifi belli olmayan ve bizim

²³¹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 152.

²³² İstanbul Kütüphanelerindeki yazmaları için bkz. Atsız, Hüseyin Nihal, *Birgilî Mehmed Efendi Bibliyografyası*, s. 64–69.

²³³ Yıldız, Ayhan (2008), “Kayseri Raşit Efendi İhtisas Kütüphanesi'nde Bulunan Arap Dili ve Edebiyatına Dair El Yazması Eserlerin Tasnif ve Tanıtımı”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, s. 1-2.

²³⁴ Yılmaz, Ömer (2006), “Mescid-i Nebevî Kütüphanesi'ndeki Türk Müelliflere Ait Yazma Eserler”, *Cumhuriyet Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. X/2, ss. 411- 421, Sivas, s. 8.

ulaşamadığımızı düşündüklerimizle buraya aldıklarımızdan daha çoktur. Burada müellifi bilinenlerden tespit edebildiğimiz eserleri zikredeceğiz.

3.4.1. Şerhler

1- Şeyh Ömer el-İzmirî'nin şerhi. Şârih bu eserine *Câmiu'l-Kifâye ve Zâhiru's-Şifâye* adını vermiştir²³⁵.

2- Adalı diye meşhur *Netâ'icu'l-Efkâr* isimli şerhin yazarı Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın talebelerinden Şeyh Ahmed Efendi'nin *Avâmil* şerhi. Bu şerh matbudur²³⁶.

3- Mantıkî Mustafa Efendi'nin şerhi²³⁷.

4- Dâvûd b. Muhammed el-Karsî'nin (ö. 1160/1747) *Avâmil* şerhi²³⁸.

5- Ebû Saîd Hâdimî'nin (ö. 1176/1762) eserlerini veren bir listede *Şerhu İ'râbü Avâmil-i Birgivî* adlı bir eserinden bahsedilmektedir²³⁹.

6- Hüseyin el-Hüseyinî (ö. 1195/1780)'nin *Nazmu'l-Avâmil* adlı eseri Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir²⁴⁰.

7- İbrahim b. Yakûb Gümüshânevî'nin (ö. 1207/1792–93) şerhi basılmamıştır²⁴¹.

8- Babakaleli Ahmed Abdülaziz b. Hüseyin (ö. 1296/1878)'in *Mûdihu't-Tuhfe 'ale'l-Avâmil* adlı şerhi²⁴².

9- İbrahim b. Muhammed b. Ali tarafından h. 1214/1798-99'da yazılan *eş-Şerhu's-Sedid li'l-Avâmili'l-cedid* isimindeki şerh²⁴³.

10- Ahmed b. Ömer İzmirî'nin 18. yüzyılda yazmış olduğu şerh²⁴⁴.

²³⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 152.

²³⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 405; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153.

²³⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 36; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153.

²³⁸ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153; Ayrıca bu şerh Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Belâğatı Anabilim Dalı'nda, Yılmaz Özdemir tarafından 1998'de *Yüksek Lisans Tezi* olarak çalışılmıştır.

²³⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153.

²⁴⁰ Özdemir, Yılmaz (1998), Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd (Edisyon Kritik)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 37.

²⁴¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 241, 255; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153.

²⁴² Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd, s. 37.

²⁴³ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

- 11- İbrahim Hasîb el-Hüseynî el-İznicmîdî'nin (h. 1218/1803–4) yazdığı şerh²⁴⁵.
- 12- Halil Naîmî Mağnisavî'nin (h. 1230/1814–15) şerhi²⁴⁶.
- 13- Mustafa el-Cûdî b. Muhammed Filornavî'nin (h. 1244/1828–29) şerhi²⁴⁷.
- 14- Şeyh Mustafa b. İbrahim Ankaravî'nin ismi *Tuhfetu'l-İhvân* olan şerhinin birkaç baskısı vardır²⁴⁸.
- 15- Rusçuklu Mehmed Hayri'nin *Türkçe Avâmil Tuhfesi*, h. 1300/1883'de İstanbul'da basılmıştır²⁴⁹.
- 16- Ali Rıza'nın *Ravza-i Nahv* isimli Türkçe tercüme ve şerhi İstanbul'da h. 1308/1890-91'de basılmıştır²⁵⁰.
- 17- Abdurrahmân er-Rûmî'nin *Zübde-i Avâmil*'i, h. 1331/1913'de İstanbul'da basılmıştır²⁵¹.
- 18- Çörekçizâde diye meşhur Ahmed Nuzhet b. Ebû Bekir'in 1253/1837-38'de *Mefhûmu'l-Avâmil* adındaki tercümesi başka eserleriyle birlikte basılmıştır²⁵².
- 19- Muhammed Nâîl'in *Tuhfetü'l-Avâmil*'i h. 1257/1880'de İstanbul'da basılmıştır²⁵³.
- 20- Divrikli Muhammed b. İbrahim b. el-Hac Osman'ın *el-Muvaddihu'l-vâfi* adıyla h. 1242/1826-27'de tamamladığı şerh²⁵⁴. Bu eser hakkında “*Divrik’li Muhammed b. İbrahim ve el-Muvaddihu’l-Vefiyy (Şerhu’l-Avâmil’l-Cedîd)*” adlı bir yüksek lisans tezi çalışması yapılmıştır²⁵⁵.

²⁴⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 241; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁴⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁴⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁴⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁴⁸ Seyyid Mustafa Lebîb Ankaravî (h. 1323/1905), *Tuhfetu'l-İhvân*, İstanbul: Arif Efendi Matbaası.

²⁴⁹ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve “Şerhu’l-Avâmil’l-Cedîd”, s. 38.

²⁵⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 155.

²⁵¹ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve “Şerhu’l-Avâmil’l-Cedîd”, s. 38.

²⁵² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 155.

²⁵³ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve “Şerhu’l-Avâmil’l-Cedîd”, s. 37.

²⁵⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁵⁵ Taşçı, Ahat (2003), “Divrik’li Muhammed b. İbrahim ve el-Muvaddihu’l-Vefiyy (Şerhu’l-Avâmil’l-Cedîd)” *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

21- Abdulfettâh b. Mahmud Lâzîkî'nin *Harîdetü'l-Avâmil'l-Cedîde*'si Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir²⁵⁶.

22- Seydî'nin *Nazmu'l-Avâmili'l-Cedîde li'l-Birgivi* adlı eseri Köprülü Kütüphanesinde²⁵⁷.

23- Seyyid Hafız Hüseyin Gümüşhanevî (ö. 1311/1893)'nin *el-Ameli's-Sâlih 'alâ Risâleti'l-Birgivi* adlı şerhi²⁵⁸.

24- Şeyhulislam Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin (h. 1298/1880-81) *İrşâdü'l-Mübedî 'ale'l-Birgivi* adındaki şerhi basılmıştır²⁵⁹.

25- Yûsuf Ziyâuddîn'in *Sıbyan Avâmili*, h. 1330/1912'de İstanbul'da basılmıştır.

26- Necâti Perhiz'in yazdığı *Tatbikatlı Avâmil* isimli çalışma Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

27- Mehmed Cemil'in *Üstâd-ı Avâmil'i* h. 1301/1884'de İstanbul'da basılmıştır²⁶⁰.

3.4.2. Mu'ribler²⁶¹

1- Mustafa b. Bekir Güzelhisârî tarafından h. 1129/1716 tarihinde yapılan mu'rib²⁶². Bu eser "*Mustafa b. Bekir Güzelhisari ve Mu'ribi'l-Avâmil'i*" adıyla yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır²⁶³.

2- Kuyucaklı Abdullah Efendi'nin h. 1130/1717-18'da yazdığı *Mu'ribu'l-Avâmili'l-Cedîd isimli eseri*²⁶⁴. Bu eser hakkında "*Kuyucaklı Abdullah b. Muhammed*

²⁵⁶ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd, s. 37.

²⁵⁷ Taşçı, Ahat, "Divrik'li Muhammed b. İbrahim ve el-Muvaddihu'l-Vefiyy (Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd)" *Basilmamış Yüksek Lisans Tezi*, s. 28.

²⁵⁸ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd, s. 37.

²⁵⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s.216; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 155.

²⁶⁰ Bu son üç eser için bkz. Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd, s. 37-38.

²⁶¹ Nahiv âlimleri i'râbı, önüne gelen âmiller sebebiyle lafzî veya takdîrî olarak kelimenin son harfinin değişmesi şeklinde tarif etmişlerdir. Mu'rib kitapları denilince âlimler tarafından bu dili daha iyi öğrenmek isteyenlere faydalı olması için Arap dilinin temel kaynaklarının irabını yapan eserler anlaşılır.

²⁶² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153.

²⁶³ Gül, Ayşe (2006), "Mustafa b. Bekir Güzelhisari ve Mu'ribi'l-Avâmili'i", *Basilmamış Yüksek Lisans Tezi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

²⁶⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 153.

el-Aydnî'nin Mu'rib-i Avâmil'i Cedîde Adlı Eserinin Tahkîki" adlı yüksek lisans tezi çalışması yapılmıştır²⁶⁵.

3- Akşemseddin neslinden Muhammed Aziz'in Türkçe olarak yazdığı *Avâmil Mu'ribi*²⁶⁶.

4- Zeynîzâde diye ün kazanmış olan Hüseyin b. Ahmed'in h. 1144/1731-32'de tamamladığı *Ta'liku'l-fevâdil İ'râbu'l-Avâmil* adındaki meşhur mu'ribi²⁶⁷.

5- Mustafa b. Muhammed b. Mustafa Efendi'nin (ö. 1253/1837) *Avâmil Mu'ribi*²⁶⁸.

6- Mahmûd et- Tophanevî'nin (ö. 1015/1606) *Muribi'l-Avâmili'l-Cedîde li'l-Birgivi* adlı eseri.

7- Muhammed b. Abdullatif el-Halebî'nin *Zâdu'l-Müstefid tercüme li-mu'ribi'l-Avâmili'l-Cedîd* adlı eseri Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. Zeynîzâde'nin mu'ribinin tercümesi olan eser h. 1208/1792-32'de tamamlanmıştır.

8- Mustafa Mazlumzâde'nin *el-Enzârû's-Sâide fî İ'râbi'l-Avâmili'l-Cedîde* adlı eseri Çorum İl Halk Kütüphanesi'ndedir²⁶⁹.

3.4.3. Tercümeler

1- Hamîdî tarafından Birgivi'nin *Avâmil'i Mefhûm-ı Avâmil* adıyla manzum olarak Türkçeye çevrilmiştir²⁷⁰.

2- Yusuf el-Halim b. Osman el-İskilîbî'nin tercümesi²⁷¹.

3- Galata Kadısı bulunan Abdülaziz Ahmed Efendi'nin h. 1277/1860-61'de *Tuhfetü't-tâlibîn Tercümetü'l-Avâmil* adıyla yapmış olduğu tercümesi²⁷².

²⁶⁵ Çiftçi, Faruk Mehmet (2008), "Kuyucaklı Abdullah b. Muhammed el-Aydnî'nin Mu'rib-i Avâmil'i Cedîde Adlı Eserinin Tahkîki", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

²⁶⁶ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁶⁷ Zeynîzâde Hüseyin b. Ahmed (h. 1314), *Ta'liku'l-fevâdil İ'râbu'l-Avâmil*, İstanbul: Arif Efendi Matbaası.

²⁶⁸ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁶⁹ Bu son üç mu'rib için bkz. Taşçı, Ahat, "Divrik'li Muhammed b. İbrahim ve el-Muvaddihu'l-Vefiyy (Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd)" *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, s. 28.

²⁷⁰ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

²⁷¹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 154.

4- Bezm-i Âlem Vâlîde Sultan Rüşdiyesi hocası İshak Efendi'nin sualli-cevaplı olarak hazırladığı *Avâmil Tercümesi* h. 1277/1860-1'de basılmıştır²⁷³.

5. Trabzon Mekteb-i Sultanîsi Arabî muallimi İbrâhim Cûdî'nin *Rehber Avâmil* i Dersaadet Yayınevi tarafından olarak basılmıştır. Türkçe olan eser *Avâmil*'in tercümesi yanında ilâve faydalı bilgiler de içermekte özellikle misallerin tahlillerini yapmaktadır. 80 sayfalık eser sonunda şemalarla *Avâmil*'in bölümlerinin taksimatlarını da yapmaktadır.

6- Divân-ı İstinâf zabıt Kâtib-i Evveli Ahmed Fuâd'ın *Mirkât* isimli *Avâmil* tercümesi. Bu eser h. 1291/1874-5'de basılmıştır²⁷⁴.

7- Ahmed Ferid'in *Tercüme-i Manzûme-i Avâmil-i Birgivî* adlı tercümesi h. 1279/1862-3'de İstanbul'da basılmıştır²⁷⁵.

8- Ankara Merkez Vâizi Seyyid Ahmed Şâhin tarafından izahlı olarak asıl metinle beraber yapılan tercüme Ankara'da 1963 yılında basılmıştır.

9- Arif Erkan'ın tercümesi, 1982'de İstanbul'da yayınlanmıştır. 1984 ve 1986'da *İzhâr* tercümesiyle beraber tekrar yayınlanmıştır²⁷⁶.

10- *Avâmil ve Tercümesi*, Nevzat H. Yanık-M. Sadi Çöğenli tarafından 1997'de Ankara'da yayınlanmıştır.

11- *İzahlı Emsile, Bina, Avâmil (Metin ve Tercüme)* çalışması Medine Balcı tarafından yapılmıştır²⁷⁷.

12-, Mikail Adıgüzel tarafından önce kelime kelime sonra toplu manaları verilmek suretiyle *Avâmil, Avâmil Mefhûmu ve İğrabı* adıyla tercüme edilmiştir²⁷⁸.

²⁷² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 384; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 155.

²⁷³ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 155.

²⁷⁴ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 155.

²⁷⁵ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd", s. 38.

²⁷⁶ Erkan, Arif (2006), *Açıklamalı Avâmil ve İzhâr*, İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

²⁷⁷ Özdemir, Yılmaz, Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd", s. 38.

²⁷⁸ Adıgüzel, Mikail (2001), *Avâmil Mefhûmu ve İğrabı*, İstanbul: Yasin Yayınevi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İZHÂRU'L-ESRÂR'IN ÖZELLİKLERİ VE MUHTEVÂSİ

4.1. Eserin İsmi, Müellife Aidiyeti ve Kaynakları

Eserin ismi çoğu yazma nüshalarında ve kütüphane kataloglarında *İzhâru'l-Esrâr* şeklindedir. Bazen kısaltılarak sadece *İzhâr* şeklinde de kaydedilmiştir. Özellikle kitabın ismi söylenirken telaffuzu kolay olsun diye sadece *İzhâr* diye ifade edilmektedir. Yine “*Hâzâ Kitâbu İzhâri'l-Esrâr*” veya “*Hâzâ Kitâbu'l-İzhâr*” şeklinde de kayıtlara rastlanabilir.

Müellifin, kitabı bu şekilde isimlendirme sebebi, *Avâmil*'deki müphem kalan yeteri kadar açıklanmayan nahvin kurallarını izhâr ettiği yani en güzel ve vecîz bir şekilde açıkladığı için olabilir.

Her ne kadar Birgivî, kitabın ibârelerinde eserin kendisine ait olduğunu zikretmese de eserin ona ait olduğunda geçmişte ve günümüzde âlimler arasında herhangi bir şüphe söz konusu değildir. İlk kaynakların bazılarında bu ve başka bazı eserlerinin ismi geçmemekle beraber Kâtip Çelebi ve sonrasındaki âlimler tarafından eserin Birgivî'ye ait olduğu kaydedilmiştir²⁷⁹.

Eserin ona ait olduğunu kuvvetlendiren başka deliller de vardır. Bu isimle asrında başka bir eser telif edildiği bilinmemektedir. O dönemdeki buna en yakın isimdeki eser İbn-i Kemal Paşa (ö. 940/1531-2)'nin *Esrâru'n-Nahv* adlı eseridir. Ancak bu eserin tertibi *İzhâru'l-Esrâr*'dan farklıdır.

Herhangi bir yazma nüshada veya katalogda bu eser başka bir şahsa isnad edilmemiş, aksine el yazması nüshalarının tamamında ve yüzyıllar boyunca eser hep Birgivî'ye isnad edilmiştir.

Diğer önemli bir delil de *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr*'ın konuları sınıflandırmada takip ettikleri yolun aynı olmasıdır. Şu kadar var ki Birgivî, *İzhâru'l-Esrâr*'da *Avâmil*'in örneklerini tekrar etmez. Bazen harfî cerlerin manalarını anlatırken yaptığı gibi örnek vermeden konuları izah ederken bazen de *Avâmil*'den farklı örnekler getirir²⁸⁰. Hâlbuki daha muhtasar bir eser olan *Avâmil*'de her harfî cer için örnek getirir. Bu üslûbundan

²⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (I-II), s. c. 1, s. 117; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, c. 2, s. 1284; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin*, c. 2, s. 252.

²⁸⁰ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 49.

sanki müellifin zımnen *İzhâr*'ı okuyacaklara önce *Avâmil*'i okumaları gerektiğini ima ettiği sonucunu çıkarabiliriz.

Birgivî, eserinde açıkça herhangi bir kaynak adı zikretmez. Birçok âlimin eserlerinin mukaddimesinde ve sonunda yaptığı gibi sözü uzatmaz. İhtilaflı konulara, büyük ölçüde girmemeye dikkat ederek zaman zaman birkaç kelimeyle işaret eder. Ama eserinde ihtilafları tartışmaya girmeyerek verdiği bilgileri doğru olarak sunar.

Her ne kadar müellif yararlandığı kaynakları açıklamasa da Sahn-ı Semân medreselerinde eğitimini tamamladığını²⁸¹ bildiğimiz Birgivî'nin yararlandığı kaynaklar muhtemel olarak medresede okutulan eserler ve kendi mütalaalarıdır. Medresede musannifin zamanında okutulan nahivle ilgili eserlere bir göz attığımızda ise Cürçânî'nin *el-Avâmilü'l-Mie*'si, el- Mutarrizî'nin *el-Misbâh fi'n-Nahv*'i, İbn-i Hâcib'in *Kâfiye*'si ve bunun *Molla Câmi* diye meşhûr olmuş şerhi, Kadı Beyzâvî'nin *el-Lübâb fi İlmi'l-İ'râb*'ı, İbn-i Hişâm'n *Muğni'l-Lebîb*'i, Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *el-Mufasssal*'ı gibi eserler karşımıza çıkmaktadır. Birgivî'nin tüm bu eserleri ve aynı zamanda İbn-i Hişâm'ın ve Zemahşerî'nin Arap diliyle ilgili diğer eserlerini kısmen veya tamamen okuduğunu söyleyebiliriz. Bunlar dışında da bilmemiz mümkün olmayan müellifin mütalaa ettiği ve yararlandığı eserler bulunabilir.

Eserindeki bazı ibârelerdeki benzerliklerden hareketle İbn-i Hâcib'in *Kâfiyesi*'nden yararlandığını söyleyebiliriz. Ayrıca İbn-i Hişâm'n *Muğni'l-Lebîb*'i, Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ı ve Nüreddîn el-Câmî'nin *Molla Câmi* diye meşhûr *Kâfiye* şerhinden yararlanmış olması kuvvetle muhtemeldir²⁸².

Kâfiye ile *İzhâru'l-Esrâr* arasında tarif ve örnek benzerlikleri bulunmaktadır. Mesela Birgivî, fiili, “vaz’ olunan sıfatı (sıgası, kipiyle) ile (mâzi=geçmiş, hâl=şimdiki ve istikbâl=gelecektek) üç zamandan birine delalet eden kelimedir” şeklinde; ismi ise, “üç zamanın dışında tek başına (müstakil) bir mânayı gösteren kelimedir” diye tarif eder²⁸³. İbn-i Hâcib de benzer bir şekilde “bizzat kendisinden anlaşılabilir bir mânaya delâlet eden kelime, üç zamandan birini ifade ederse fiil”; “üç zamandan birini ifade etmeksizin bizzat kendisinden anlaşılabilir bir mânaya delâlet ederse isimdir” şeklinde tarif etmektedir²⁸⁴.

²⁸¹ Yüksel, Emrullah, “Mehmet Birgivî”, s. 176; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 27.

²⁸² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 170.

²⁸³ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 46-47.

²⁸⁴ İbn-i Hâcib (trs), *Kâfiye* (Mukayyed Nahiv Cümlesi içinde), İstanbul: Salah Bilici Kitabevî, s. 2-3.

4.2. Müellifin Bağlı Olduğu Nahiv Ekolü

Birgivî, nahivde bağlı olduğu ekolü açıkça belirtmez, fakat yazmış olduğu *İzhâru'l-Esrâr*'ındaki ibârelerden, kullandığı ıstılahlardan ve verdiği örneklerden Basriyyûn ekolüne daha yakın olduğu açıkça görülür. Ancak zaman zaman Kûfiyyûn ekolünü de tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Müellifin i'râb konusunda aslî mebnîleri anlatırken açıkça Basriyyûn'un görüşünü tercih ederek lâmsız emri bu kısımda zikretmesi ve ni'me (نعم) ve bi'se (بئس)'nin i'râbında -Kûfeliler bunları isim olarak değerlendirirken- Basralılar gibi fiil olarak değerlendirmesi²⁸⁵ umûmî olarak Basriyyûn tarafında olduğuna işarettir. Bununla beraber Kûfiyyûn'u tercih ettiği yönleri de vardır. Meselâ tesniyenin i'râbında Kûfeliler gibi bizzat bunların harflerle i'râblanacağını tercih eder²⁸⁶. Hâlbuki Basriyyûn'dan birçoğuna göre bunlar i'râbın kendisi değil, i'râb harfleridir²⁸⁷.

Kullandığı ıstılahlar bakımından, harfi cer bahsindeki "hurûfu'l-izâfet" (izâfet harfleri) tâbiri dışında eserinde Basriyyûn'un ıstılahlarını kullanır. Bu tabiri Basriyyûn'un kullandığı "hurûfu'l-cer" (cer harfleri) ıstılahından sonra vermesi de ağırlıklı olarak Basriyyûn tarafını tercih ettiğine ayrı bir işarettir²⁸⁸.

Müellifin *İzhâru'l-Esrâr* isimli eseri Basriyyûn ekolü üzerine yazılmıştır. Buna mukabil bazı konularda onlara muhalefet ettiği hatta meşhur olmayan kelâmı seçtiği de görülmüştür²⁸⁹.

4.3. Müellifin *İzhâru'l-Esrâr*'da Şahit Kullanma Yöntemi

Müellifin bu eserinde en çok istişhad ettiği kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. 30 civarında ayetle delil getirir. Hadisten istişhadına rastlayamıyoruz.

Kur'an-ı Kerim'den istişhâdına örnek:

Harf-i cerrin en (أَنَّ) ve enne (أَنَّ)'den kurallı olarak hazfedildiği yerlere örnek verirken,

²⁸⁵ Kızıklı, Salih Zafer, "Arap Grameri Ekolleri", s. 188.

²⁸⁶ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 83-84.

²⁸⁷ Kızıklı, Salih Zafer, "Arap Grameri Ekolleri", s. 137.

²⁸⁸ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 49-50.

²⁸⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 169-170.

“Ona âmâ geldi diye (yüzü) ekşidi ve döndü”²⁹⁰ عَبَسَ وَ تَوَلَّى (1) أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى (2)

buyruğu gibi ki (لَأَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى) ona âmâ geldiği için demektir. Burada lâm harfi cerri kurallı olarak hazfedilmiştir.

Yine “hâlbuki, oysa” manasına gelen “vâvu’l-hâliye”den sonra elif-nûn maddesinin inne (إِنَّ) okunduğuna Kur’andan “ وَ إِنَّ فَرِيقًا مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ لَكَاَرِهُونَ ” Halbuki müminlerden bir kısmı kesinlikle istemiyordu”²⁹¹ ayetini örnek olarak getirir.

Şiirle de istişhadda bulunmuştur. Sadece örnek vermek için yeterli miktar kadarını şiirlerden almakla yetinir. Şiirin beyitlerini tam olarak zikretmez. Genellikle nahiv âlimleri arasında tekrar eden şiirlerden örnek verir. Şiirin söyleyenini de zikretmez.

Şiirle istişhadına örnek:

“Hafs’ın babası Ömer Allah’a yemin etti”. Bu şiirin devamı şu şekildedir.

أقسم بالله أبو حفص عمر ما مسّها من نقب و لا دبر

إغفر له اللهم إن كان فجر.

“Hafs’ın babası Ömer, ona (dişi deve) bir hastalık ve zayıflık dokunmamıştır diye Allah’a yemin etti. Allahım eğer yemininde hata ettiyse onu bağışla”. Devesi hastalıklı ve zayıf olan bir bedevi Hz Ömer (r.a.)’den yardım istediğinde ilk tepki olarak devesinin bu şekilde olmadığına Hafs’ın babası olan Hz Ömer (r.a.) yemin edince bu manadaki şiiri söylemiştir. Hz Ömer (r.a.) bunu işitir işitmez arkasından ona kavuşmuş sözünü onaylamış ve üzüntüsünü açıklayarak arzusunu yerine getirmiştir²⁹².

Ayrıca bir meselle istişhadda bulunur. Örnek:

“Muayydî’yi duymam, onu görmenden daha hayırlıdır”. تسمع بالمعيدي خير من أن تراه

²⁹⁰ Kur’an, 80/1-2.

²⁹¹ Kur’an, 8/5.

²⁹² Seyyid Efendizâde Ali Şuhûdi (h. 1330/1912), *Rehber İmtihan*, İstanbul: Mektebe-i Mahmûdiye, s. 346-347.

Cümleler arasındaki farklılıkları daha açık göstermek için geçmiş âlimlerden beri aynı kelimelerin kullanılarak oluşturulan Zeyd’li misalleri farklı versiyonlarını kullanarak verir.

قام زيد ، زيد قام “Zeyd ayağa kalktı”.

زيد قائم “Zeyd ayaktadır”.

زيد قائم أبوه “Zeyd’in babası ayaktadır”.

إن زيداً قائم أبوه “Şüphesiz Zeyd’in babası ayaktadır”.

كان زيد أبوه قائم “Zeyd’in babası ayaktaydı”.

كاد زيد يخرج “Zeyd çıkayazdı/Zeyd nerdeyse çıkıyordu”.

4.4. İzhâru’l-Esrâr’ın Önemi

Birgivî’nin Arap dili grameriyle ilgili olan *İzhâru’l-Esrâr* adlı eseri, Osmanlı medreselerinde *Avâmil*’den sonra okutulması gelenek haline gelmiş önemli nahiv kitaplarından biridir.

Bu eser Osmanlı medreselerindeki Arapça öğretiminde vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Muhtasar nahiv kitaplarından birisi olan *İzhâru’l-Esrâr*, Birgivî tarafından Arapça olarak telif edilmiştir. Âmil, ma’mûl ve i’râb geleneği tarzında kaleme alınan bu eser, uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve neredeyse Arapça öğrenmek isteyen herkesin bildiği bir eser olmuştur²⁹³. Osmanlı döneminde kırktan fazla baskısı yapılmıştır. İlk baskısı 1219/1804 tarihinde yapılan *İzharu’l-Esrâr*’ın hemen hemen tüm baskıları Birgivî’nin *Avâmil*’i ve İbnu’l-Hâcib’in *Kâfiye*’si ile birliktedir²⁹⁴. Eserin İstanbul kütüphanelerinde birçok yazmaları vardır²⁹⁵.

İzhâru’l-Esrâr, müellifi İmam Birgivî’nin telif etmiş olduğu *Avâmil*’in ayrıntılı bir şerhi olarak kabul edilebilir. Birgivi, ayrıntıya girmeyip nahivciler arasında ihtilaf

²⁹³ Arslan, A. Turan (1999), “XVI. Asır Osmanlı İlim Hayatına Genel Bir Bakış”, *Osmanlı* (I-XII), Ankara: Yeni Türkiye Yay. VIII, ss. 43-49, s. 47.

²⁹⁴ Elmalı, Hüseyin (2001), “İzhâru’l-Esrâr”, *DİA*, c. XXIII, İstanbul: TDV Yay., s. 507.

²⁹⁵ Atsız, Hüseyin Nihal, *Birgilî Mehmed Efendi Bibliyografyası*, s. 70-75.

konusu olan meselelerden pek söz etmez. Zira onun bu eserdeki gâyesi dilin detaylarından ziyade, Arapça okumak veya konuşmak isteyenlerin bilmek zorunda oldukları esasları öğretecek bir kitap telif etmektir. Eserin konuları önem sırasına göre sıralayan tertibinin, İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sinin tertibinden daha muntazam olduğu kabul edilmektedir²⁹⁶.

Müellif, mantıkî bir düzen içerisinde, uygun düşen yerlerde, ikinci dereceden ilgili olan konuları da işlemiştir. Mesela, kıyâsî âmillerin birincisi olan fiili işlerken medh (övme) ve zemm (yerme) fiillerini lazım fiil başlığı altında ele alır. Müteaddî fiilleri ise üç kısma ayırarak ef'âlu'l-kulûb üzerinde detaylı şekilde durur. Tam ve nâkıs fiilleri de bu konu altında inceler. Nâkıs fiilleri kendi içinde yakınlık manası ifade etmeyenler ve yakınlık manası taşıyanlar (ef'âlu'l-mukârabe) diye ayırarak işler.

Birgivî'nin bu eserinden önce nahivden en çok Cürcânî'nin *Avâmil*'i, el-Mutarrizî'nin *el-Misbâh*'ı, İbn-i Hâcib'in *Kâfiye*'si, İbn-i Mâlik'in *Elfiyye*'si, Nûreddin Abdurrahman el-Câmi'nin *Kâfiye* şerhi *Molla Câmi*'si ve İbn-i Hişâm'ın *Muğni'l-Lebîb*'i okunuyordu. Daha sonra Birgivî'nin eserlerinin tedris hayatına girmesiyle Birgivî'nin *Avâmil*'i bunun ardından *İzhâr*'ın takip edilmesi Osmanlıda bir medrese geleneği halini aldı. Birgivî'nin *Avâmil*'i, büyük ölçüde Cürcânî'nin *Avâmil*'inin yerini alsa da *Avâmil-i Atîk* de bir oranda tedris edilmeye devam etmiştir. *Kâfiye* ve onun şerhi *Molla Câmi* en çok okunan eserlerdendi. *Molla Câmi* üzerine yazılmış haşiyeler de okutulurdu. Bu haşiyelerin en meşhuru *İsâm* diye meşhur olmuş İsmâuddin el-İsferâinî (ö. 949/1536)'nin hâşiyesidir²⁹⁷.

Yazıldıktan kısa bir süre sonra medreselerde okutulmaya başlanan *İzhâru'l-Esrâr*'ın, el-Mutarrizî'nin *el-Misbâh fi'n-Nahv* adlı eserinin yerine geçtiği anlaşılmaktadır. Dört asırdan fazla bir süredir okunmaya devam eden eser, Arapça öğretimine yeni bir bakış açısı getirmiş, kısaca dilinin sadeliği, üslubu, özlü ve doyurucu muhtevası, mantık ve matematik esaslara dayanan güzel sınıflandırmasıyla haklı bir şöhretin sahibi olmuştur. Daha sonraları başta Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın *Netâicu'l-Efkâr* isimli *İzhâr* şerhi olmak üzere *İzhâr*'ın bazı şerhleri de medreselerde okunur hale gelmiştir.

²⁹⁶ Tülücü, Süleyman (1999), "Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivî ve İzhârî'l-Esrâr'ı", *Osmanlı* (I-XII), Ankara: Yeni Türkiye Yay. VIII, ss. 107-113, s. 109-110.

²⁹⁷ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 176-179.

Geçmişte hemen her talebe tarafından muhakkak okunan ve mecburi dersler arasında yer alan ve günümüzde de geçmişteki kadar olmasa da Arapça öğreniminde önemini yitirmeyen *İzhâru'l-Esrâr* üzerine pek çok şerh ve tercüme çalışması yapılmıştır. Bu şerhlerin amacı, ilk planda öğrenilmesi gereken bilgileri anlayan mübtediye (başlangıç aşamasındaki talebeye) daha fazla ve detaylı bilgiyi tedricen sunmak, *İzhâru'l-Esrâr*'ın anlaşılması güç olan yerlerini açıklamaktır.

İzhâru'l-Esrâr, çok hacimli bir kitap olmadığı halde nahvin neredeyse bütün konularını vecîz bir üslûpla içine almıştır. Asırlar öncesinde yazılmış olmasına rağmen güncelliğini kaybetmemiş günümüzde de kendisinden istifade edilebilecek klasik bir eserdir.

4.5. *İzhâru'l-Esrâr*'ın Özellikleri

İzhâru'l-Esrâr'da müellifin dini ilimleri öğrenmek için gerekli olan Arapçayı öğretme hedefi taşıdığı görülür. İrâba fazlaca önem vermesi de buna bağlanabilir²⁹⁸. *İzhâru'l-Esrâr*, Basriyyûn ekolü üzerine yazılmıştır. Buna mukabil bazı konularda onlara muhalefet ettiği hatta meşhur olmayan görüşleri seçtiği de görülür²⁹⁹.

Esere, aynı üslûbu takip ettiğinden *Avâmil*'in şerhi demek mümkündür. Ancak bildiğimiz her hangi bir eser üzerine yapılan kelimesi kelimesine bir şerh kitabı değildir. Eseri, aynı müellifin aynı tasnif üzere yazdığı başlı başına müstakil bir eser olarak da değerlendirebiliriz. Bununla beraber *Avâmil*'i, *İzhâru'l-Esrâr*'ın bir özeti veya mukaddimesi olarak da düşünebiliriz. Zaten müellifin de *Avâmil*'in daha önce okunması gerektiğine zımnem işaret ettiğini görmekteyiz. Nitekim harfi cerler konusunda olduğu gibi bazı konularda *Avâmil*'de verdiği örnekleri *İzhâru'l-Esrâr*'da ya hiç tekrar etmez veya ma'nâ fiil bahsinde olduğu gibi farklı cümlelerle fazladan örnekler verir. Yine i'râbı harfle olanları anlatırken *İzhâru'l-Esrâr*'da illetli altı ismi saymaz ve örnek de vermezken daha özet bir eser olan *Avâmil*'de hem bu isimleri sayar hem de örneklendirir. Buradan *İzhâru'l-Esrâr*'ı, *Avâmil*'in tam bir şerhi olarak değil de onu tamamlayan bir eser olarak görmemizin mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da gösteriyor ki uygulamada olduğu gibi sadece *İzhâru'l-Esrâr*'ı değil her iki eseri önce

²⁹⁸ Çakır, Mehmet (1994), "Birgivi'nin el-İzhâr'ında İzlediği Öğretim Metodu", Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivi Sempozyumu*, ss. 43-46, Ankara: TDV Yay., s. 46.

²⁹⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 169-170.

Avâmil'den başlayarak okumak gerekir. Bizce de önce *Avâmil*'in sonra *İzhâru'l-Esrâr*'ın okunması, eğitimdeki tedricilik ilkesine daha uygun düşer.

İzhâru'l-Esrâr'da, her ne kadar *Avâmil*'e kıyasla konulara açıklık getirilmiş olsa da gereksiz tartışmalardan ve nahvin ihtilaflı konularından mümkün merteye uzak durulmuştur. Konular ele alınırken böyle vecîz bir esere uygun düşmeyecek gereksiz şekilde konuların detaylandırılmasından uzak durulmuş ve tartışmalı mevzular daha hacimli eserlere bırakılmıştır. Nadiren bir iki kelimeyle bazı konuların ihtilaflı olduğuna dikkat çekilmiş, fakat ana konudan uzaklaşmamıştır. Çoğunlukla genel kabul gören görüşler doğru olarak sunulmuştur. Aynı zamanda eserde uzun istişhadlardan sakınılmıştır. Bu gibi sebeplerle hem okuyan talebelerin hem okutan hocaların konudan kopmayarak ve sıkılmayarak kısa sürede eseri okumalarına ve okutmalarına zemin hazırlanmıştır.

Müellif, eserinde dili sadelik içinde kullanır. Gereksiz uzatmalara girmez. Eserinin ibarelerini, garip kelimeler ve mecazlı bir dil kullanarak zor anlaşılır bir hale getirmez. Olabildiğince basit cümlelerle ve akılda kolay kalabilecek örneklerle Arap dilini öğretme gayesi güder. Bütün bunlardan talebelerin eseri kolaylıkla anlayabilmelerini ve ondan en üst seviyede yararlanmalarını hedeflediği sonucunu çıkarabiliriz.

Birgivî, eserine çok kısa fakat seçkin cümlelerle giriş yapmıştır. Döneminde gelenek olduğu şekliyle uzun methiyelerle dolu bir mukaddime yazmaya gerek duymamıştır. Aynı zamanda eserini, zamanın padişahına veya herhangi bir devlet adamına ithaf etmemiştir. Müellifin bu özelliğini tüm eserlerinde görmek mümkündür.

Besmele, hamdele ve salvele'den sonra bir cümleyle hem eserinin yazılma amacını ortaya koymuş, hem de talebeleri eseri okumaya teşvik etmiştir. Yine eserini genel olarak üç bölümde tertip ettiğini de bu giriş kısmında belirtmiştir. Ayrıca bu kısımları anlatmaya geçmeden bir hazırlık mahiyetinde kelimeyi ve kelimenin kısımları olan isim, fiil ve harfi tarif ederek bunların özelliklerine değinmiştir. Ardından ilk ana bölüm olan âmil bahsini izâh etmeye başlamış sonra ma'mûl ve i'râb konularını açıklayarak eserini tamamlamıştır.

Birgivî, *İzhâru'l-Esrâr*'da kendi kanaatini kesin doğru olarak sunar. Bununla beraber önceki âlimleri de eleştirmez. Bu, onun ilme ve ilim sahiplerine olan saygısının

bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Eserin bazı yazma ve matbu nüshalarında zaman zaman bazı kelimelerde kısaltma yoluna gidildiği de görülür. Hıyneizin (حَيْيَيْدُ) kelimesinin ha (ح) harfiyle ve el-maksûd (الْمَقْصُودُ) kelimesinin el-mak (الْمَق) şeklinde gösterilmesi gibi³⁰⁰.

Mehmet Çakır, Birgivî'nin *İzhâr*'ında izlediği öğretim yöntemini yedi başlık altında örnekler vererek özetler. Bu başlıklar şunlardır:

1. Basitlik, 2. Yorumlu örnekleme, 3. Seçenekli örnekleme, 4. Tartışmasız dil öğretimi, 5. İşleklik, 6. Müfrede veya cümleye çevirme yöntemi, 7. Görüntüleme yöntemidir³⁰¹.

Birgivî, eserindeki taksimatı güzel bir sistematiğe oturtarak yapmış ve buna çok titizlikle uymuştur. Konuları serpiştirmesinde ve mevzuların tertip ve düzeninde müellifin mantık ilmindeki kudretini hissetmek mümkündür. Konuları anlatırken yer yer konuyla direkt veya dolaylı olarak alakalı konular hakkında bilgiler verse de ana konudan uzaklaşmamıştır. Hâlbuki birçok âlimin eserinde bu titizliği görmek mümkün değildir. Hem okutanlar hem de okuyanlar tarafından eserin çok rağbet görmesinin belki bir sebebi de budur.

İbn-i Hişâm gibi birçok dil âliminde görülen Arap edebiyatındaki karmaşık beyitleri misal vermek yerine³⁰², basit ve genellikle aynı formda aynı kökten gelen kelimelerin -konuyu örneklemeye uygun düşecek şekilde- farklı versiyonlarını kullanarak örnekler vermeyi tercih eder. Bu, dil öğretiminde o zaman için yeni ve çok ileri bir metot uygulamasıdır. Bilhassa Türkler gibi ana dili Arapça olmayan bir topluma Arapça öğretmekte bu yöntemin çok büyük kolaylıklar sağladığı açıktır. Belki beyitleri örnek olarak kullanmak ana dili Arapça olanlar için fazla zorluk ortaya çıkarmayabilir. Ancak ana dili Arapça olmayanlar için karmaşık beyitler konuyu anlamada zorluk çıkarabilir. Beytin manasına yoğunlaşıncaya hem konudan kopma hem de fazla zaman harcama ve bıkkınlık gibi mahzurlar ortaya çıkabilir.

³⁰⁰ Mesela bkz. Birgivî Mehmed Efendi (tsz), *İzhârü'l-Esrâr (Nahiv Cümlesi içinde)*, İstanbul, Fazilet Neşriyat, s. 126

³⁰¹ Çakır, Mehmet, "Birgivî'nin el-İzhâr'ında İzlediği Öğretim Metodu", s. 43-46.

³⁰² Mesela İbn-i Hişâm sadece *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ* isimli eserinde 150 beyti örnek olarak kullanır bkz. İbn-i Hişâm (2001), *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*, Beyrut: Dâru'l-Marife.

Birgivî, *İzhâru'l-Esrâr*'da, *Avâmil*'de olduğu gibi itikadî ve ahlakî esasları talebelere öğreten örneklerden farklı olarak Arap dilinin kurallarını konuya uygun düşecek şekilde gösteren kısa, öz ve herkesin kolay öğrenebileceği örnekler verir. Ancak bu misalleri kendine göre yeterli değişiklikleri yaparak tekrarlar. Ana dili Arapça olanlarca sıkıcı olabilecek bu tekrarlar, değişik konularda farklı tercüme imkanı sağladığından, özellikle Türk öğrencilerce fevkalâde beğenilmiş ve benimsenmiştir³⁰³. Örneklendirmelerinde, çok sık olmasa da Arap şiirinden ve bolca âyetlerden istişhadda bulunduğu görülür.

İzhâru'l-Esrâr'ın dikkat çeken bir yönü de kısa, özlü ve efradını câmi' ağıyârını mâni' (ifade ettiği şeyleri kapsayan ve tarif haricinde kalan hususları da dışarda bırakan) tarifleridir. Genellikle nahiv terimlerini açıklayan bu tarifleri anlayıp öğrenmek gramer kitaplarının anlaşılmasında ve konuların kolay kavranılıp öğrenilmesinde önemli bir basamaktır.

Müellif, öncelikle kelime ve kelimenin kısımlarını tarif etmiştir. Sonra âmîl, mamûl ve i'râb bahislerinin tariflerini yaparak sırasıyla okuyucusuna sunmuş, bu konuları işlerken alt başlıklarda yeri geldikçe nahvin ana konularından birçoğunun tarifini vermiştir. Mesela “tek bir anlam (müfred mâna) için konulmuş lafızdan ibarettir” diye tarif ettiği kelimenin kısımlarını fiil, isim ve harf olarak üçe ayırmış ve tariflerini vermiştir³⁰⁴.

Fiil: Vaz' olunan sıfatı (sıgası, kipiyle) ile (mâzi=geçmiş, hâl=şimdiki ve istikbâl=gelecektekenden ibaret) üç zamandan birini ifade eden kelimedir.

İsim: Üç zamandan birini ifade etmeksizin anlaşılmasında müstakil (tek başına) bir manaya delalet eden kelimedir.

Harf ise, anlaşılmasında tek başına bir mana ifade etmeyen, ancak başkasının anlaşılmasına âlet (sebepe) olan kelimedir.

İzhâru'l-Esrâr, *Kâfiye* gibi benzeri olan diğer nahiv kitaplarına kıyasla ibâre bakımından her ne kadar kolay ve açık olsa da yer yer *İzhâr*'da da izaha muhtaç konular vardır. Bu durum büyük ihtimalle müellifin bilgileri tartışmadan uzak, en kısa ve özlü cümlelerle vermeye çalışmasının ve muhtasar bir eser yazma amacının sonucudur. Yine

³⁰³ Çakır, Mehmet, “Birgivî'nin el-İzhâr'ında İzlediği Öğretim Metodu”, s. 43.

³⁰⁴ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 46-47.

aynı sebeple olduğunu düşündüğümüz bazı nahiv konularını çok kısa açıklaması veya daha muhtevâlî eserlere bırakması yönüyle *İzhâru'l-Esrâr* tenkit edilebilir.

4.6. İzhâru'l-Esrâr'ın Muhtevâsı³⁰⁵

İzhâru'l-Esrâr'da *Avâmil* gibi kısa bir giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar âmil, ma'mûl ve i'râb kısımlarıdır.

Birgivî, eserine besmele, hamdele ve salvele (Allah'ın Rasûlüne ve âline salât) ile başlamıştır. Kitabının konusunu, “bu (eser), i'râbı (kelimenin sonunun okunuşunu) öğrenmeyi isteyen herkesin son derece ihtiyaç duyacağı şeylerle ilgili bir risaledir. Bunlar da âmil, ma'mûl ve amel yani i'râbdan oluşan üç şeydir. Bundan dolayı bu risaleyi üç kısma ayırmak gerektiği³⁰⁶” cümleleriyle veciz bir şekilde ifade etmiştir. Giriş mahiyetindeki bu bilgilerden sonra ilk ana bölüm olan âmil (i'râba etki eden unsur) kısmına geçmiştir.

4.6.1. Âmil (الْعَامِلُ)

Müellif, âmil konusuna başlamadan önce kelimenin tanımını vermiş ardından kelimeyi fiil, isim ve harf olarak üç kısma ayırmış ve her kısmın tanımlarını ve özelliklerini belirtmiştir.

Kelimenin kısımlarını inceledikten sonra âmilin tanımını yaparak konuya girer. İsimlerde âmilin (fâiliyyet, mef'ûliyyet ve izâfet gibi) bir takım manalar buldurduğunu açıklar. Sonra fiili muzârinin ism-i fâile lafzen (hareke ve sükûn bakımından), mânen (umumi ve hususi mana ifade etmesi açısından) ve isti'mâlen (her birinin nekreye sıfat olabilmesi yönünden) tam bir benzerlik arz ettiğinden dolayı mureb olduğunu ifade eder.

Âmili, lafzî ve manevî olarak iki kısımda inceler.

A- Lafzî Âmiller

Lafzî âmil de semâî ve kıyâsî olarak ikiye ayrılır.

³⁰⁵ Muhtevâda olabildiğince çok detay açıklamalardan uzak durduk ve tariflerin bazılarını *İzhâr*'daki tarifleri esas alarak dipnotlarda verdik. Burada amacımız her ne kadar ayrıntılı bir içerik sunmak ve eser hakkında merak uyandırmak olsa da tercüme yapmak olmamıştır.

³⁰⁶ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 46.

1- Semâî âmiller ise, isimde âmil ve muzârî fiilde âmil şeklinde kendi içinde ikiye ayrılır.

İsimde âmil de aynı şekilde bir isimde âmil ve iki isimde âmil olmak üzere iki kısımdır.

Bir isimde âmil olanlar, harfî cerlerdir³⁰⁷. İki isimde âmil olanlarsa, aslında mübtedâ-haber olduğu halde kendilerine âmil dâhil olmasıyla isim ve haber olarak adlandırılanlardır.

Müellif, harfî cerleri diğer bir ismiyle izâfet harflerini, en yaygın manalarına işaret ederek yirmi adet olarak sayar. Ancak *Avâmil*'deki gibi her birine ayrı ayrı örnek vermez. Bu harfler ve manaları şu şekildedir:

1. Be (ب) ilsâk (ile, sebebiyle, -e, -a) içindir.
2. Min (من) ibtidâ (-den, -dan) içindir.
3. İlâ (إلى) intihâ (-e, -a, -e kadar) içindir.
4. 'An (عن) bu'd ve mücâvezât (uzaklık ve etkilenme) (-den, tarafından) içindir.
5. 'Alâ (على) isti'lâ (-de, üstünde) içindir.
6. Lâm (ل) ta'lil ve tahsîs (için, -e, -a, -ın) içindir.
7. Fî (في) zarf (-de, -da, içinde) içindir.
8. Kâf (ك) teşbîh (gibi, -e, -a benzer) içindir
9. Hattâ (حتى) gâye (-e, -e kadar, -ıncaya kadar, -e dek) içindir.
10. Rubbe (رب) taklîl (bazı) içindir.
11. Vâv (و) kasem (yemin) içindir.
12. Tâ (ت) kasem (yemin) içindir.

³⁰⁷ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhârü'l-Esrâr*, s. 49.

13. Hâşâ (حَاشَا) istisnâ (-den başka, -den hariç) içindir.

14. Müz (مُذُّ) geçmiş zamanda ibtidâ (den beri, -dığından beri) içindir. Bazen isim de olur.

15. Münzü (مُنْذُ) geçmiş zamanda ibtidâ (den beri, -dığından beri) içindir. Bazen isim de olur.

16. Halâ (حَالَا) istisnâ (-den başka, -den hariç) içindir. Çoğunlukla fiil olarak kullanılır.

17. ‘Adâ (عَدَا) istisnâ (-den başka, -den hariç) içindir. Çoğunlukla fiil olarak kullanılır.

18. Levlâ (لَوْلَا) kendisine zamir bitiştiğinde, başkasının varlığından dolayı bir şeyin mümkün olmadığını ifade eder.

19. Key (كَيْ) soru edâtı olan mâ (مَا)’nın başına geldiğinde ta’lîl içindir.

20. Le‘alle (لَعَلَّ) ‘Ukayl lehçesinde teraccî (belki, ihtimal ki, olur ki) için kullanılır.

Harfi cerleri saydıktan sonra müellif, bunların müteallaklarından (alakalı olduğu bir fiil, isim fiil veya şibih fiil) ve hangilerinin müteallak almayacağından bahseder. Ardından harfi cerlerin mecrûrlarını bunların i‘râbdaki durumlarını ele alır. Zarfı müstekâr ve zarfı lağvi örneklerle açıklar. Sonra harfi cerrin üç yerde kıyasen bu üç yerin dışında semâen hafzedildiğini ayrıntılı bir şekilde izah eder. Ayrıca harfi cerlerle ilgili bazı kaideleri örnekler vererek açıklar.

İki isimde âmili de iki kısma ayırır. Birinci kısmın mansûbu merfûundan önce, ikinci kısmın da merfûu mansûbundan öncedir.

Birinci kısım yani ismini nasb haberini ref edenler sekiz harftir³⁰⁸. Bunlardan ilk altısı, üç harfli veya daha fazla olmaları, sonlarının fetha olması ve kendilerinde fiil manası bulunmasından dolayı fiile benzeyen harfler diye isimlendirilirler. Bu sekiz harf şunlardır:

³⁰⁸ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 52.

1. İinne (إِنَّ) tahkîk (şübhesiz, gerçekten, doğrusu) içindir.
2. Enne (أَنَّ) tahkîk (şübhesiz, gerçekten, doğrusu) içindir.
3. Keenne (كَأَنَّ) teşbîh (sanki, gûya) içindir.
4. Lâkinne (لَكِنَّ) istidrâk (lâkin, ama, fakat, ancak, ne var ki) içindir.
5. Leyte (لَيْتَ) temennî (keşke, ne olurdu) içindir.
6. Le‘alle (لَعَلَّ) teraccî (belki, ihtimal ki, olur ki, umulur ki) içindir.

İinne ve enne (أَنَّ)’nin özelliklerini detaylı bir şekilde açıklar. Cümleye kattığı manadan, mâ (مَا) bitiştiğindeki yani innemâ (إِنَّمَا) olduğu durumundan örneklerle bahseder. Özellikle ne zaman kesre ve ne zaman fetha okunması gerektiğini şu şekilde formüle ederek kolaylaştırır. “İinne (إِنَّ) cümlelerin manasını değiştirmez, enne (أَنَّ) ise cümlesiyle beraber masdar hükmindedir bu sebepten cümle durumunda kesre, müfred durumunda ise fetha okumak gerekir” dedikten sonra her birini onar maddeyle açıklar. Ardından ne zaman hem fetha hem de kesre olarak her iki okuyuşun caiz olabileceğini belirtir. Ayrıca inne (إِنَّ) ve enne (أَنَّ)’nin şeddesinin kalktığı durumu da açıklar.

7. İstisnâ-i munkati³⁰⁹ için olan “illâ (إِلَّا)”dır.

8. Tüm cinsini nefyeden “lâ (لَا)”dır. Bunun hangi şartlarla amel edeceği açıklanarak bir örnek verilir.

İki isme âmîl olanların ikinci kısmı olan ismini ref’ haberini nasb edenler ikidir³¹⁰. Bunlar olumsuzlukta ve mübtedâ-haberdan önce gelme hususunda “leyse (لَيْسَ)”ye benzeyen “mâ (مَا) ve lâ (لَا)”dır. Amel etme şartlarını müellif eserinde örneklerle açıklamıştır.

İsimlerdeki âmîli bu şekilde özetledikten sonra muzâri fiildeki âmîli de muzâri fiili nasb edenler ve cezmedenler olmak üzere ikiye ayırır.

³⁰⁹ İstisnâ-i munkati, müteaddidinden (istisnâ edildiklerinin cinsinden) çıkarılmaksızın illâ (إِلَّا) ve benzerlerinden sonra zikrolunan isimdir. Bu kısım istisnâda müstesnâ ile müstesnâ minh farklı cinsten olur.

³¹⁰ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhârü'l-Esrâr*, s. 55.

Muzâri fiili nasbedenler dört harftir.

1. En (أَنْ) masdariyyet (-mek, -mak için, -mesi, -mesini) içindir.
2. Len (لَنْ) gelecek zamanda olumsuzluğu te'kid (-meyecek, -mayacak) içindir.
3. Key (كَيْ) sebebiyet (-mek için, -mesi için, -sın, -sin diye) içindir.
4. İzen (إِذَنْ) şart ve cezâ (öyleyse, o takdirde, o halde) içindir.

İzen (إِذَنْ)'in amel etme şartları açıklanmış, En (أَنْ)'in gizli olarak da nasb edebileceğine dikkat çekilmiştir.

Muzâri fiili cezmedenler de 15 maddedir³¹¹. Bunlardan ilk dördü bir fiili muzâriyi diğerleri ise iki fiili muzâriyi cezmederler. İçlerinden sadece in (إِنْ) gizli olarak fiili muzâriyi cezmedebilir.

1. Lem (لَمْ) mâzînin olumsuzu (-medi, -madı, -memiş) içindir.
2. Lemmâ (لَمَّا) mâzînin olumsuzu (hâlâ, henüz, -medi, -madı, -memiş) içindir.
3. Emir Lâmi (لِ) bir işin yapılmasını istemek (-sın, -sin) için kullanılır.
4. Nehiy Lâsı (لَا) bir işin yapılmamasını istemek (-masın, -mesin) için kullanılır.
5. İn (إِنْ) şart ve cevap (-sa, -se, eğer, şayet) içindir.
6. Haysümâ (حَيْثُمَا) mekân (nerede, her nerede) içindir.
7. Eyne (أَيْنَ) mekân (nerede) içindir.
8. Ennâ (أَيْنَ) mekân (nerede) içindir.
9. İzmâ (إِذْمَا) zaman (-dığı/ -diği zaman, -ınca, -ince) içindir.
10. İzâmâ (إِذَا مَا) zaman (-dığı/ -diği zaman, -ınca, -ince) içindir.

³¹¹ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 56.

11. Metâ (مَتَى) zaman (ne zaman, -dığı/ -diği zaman,) içindir.
12. Mehmâ (مَهْمَا) şart ve cevap (her ne ...-se, her ne zaman ...-se) içindir.
13. Mâ (مَا) şart ve cevap (her ne ...-se, her ne zaman ...-se) içindir.
14. Men (مَنْ) şart ve cevap (kim, her hangi biri) içindir.
15. Eyyü (أَيُّ) şart ve cevap (hangi ...-se) içindir.

Yazar böylece lafzî âmillerin birinci kısmı olan semâî âmilleri 49 madde olarak inceledikten sonra ikinci kısmı olan kıyasî âmilleri ele alır³¹².

2- Kıyâsi âmiller, dokuz adettir³¹³.

Birinci madde olarak “fiil” bahsini kitabın hacmine göre ayrıntılı bir şekilde ele alır. Fiili önce lâzım (geçişsiz) ve müteaddî (geçişli) olması açısından ele alır. Lâzım fiiller içinde medh (övme) ve zem (yerme) fiillerini amel şartları ve i'râbı yönüyle izah eder. Müteaddî fiilleri de bir, iki ve üç mef'ûle müteaddî olanlar şeklinde üç kısma ayırır. İki mef'ûle müteaddî olanlardan ef'âlu'l-kulûbla³¹⁴ ilgili geniş bilgi verir.

Sonra fiili, tam fiil ve kâne, sâra, mâzâle, mâdâme (كَانَ، صَارَ، مَا زَالَ، مَا دَامَ) gibi fiilleri ifade eden nâkıs fiil olması açısından inceler. Her birinin tariflerini yapar. Özellikle nâkıs fiillerle ilgili çok faydalı bilgileri vecîz bir şekilde verir. Nâkıs fiilleri ikiye ayırır. Birincisi yakınlık manasına delâlet etmeyenler, ikincisi de yakınlık manasına delâlet edenler (ef'âlu'l-mukârebe)'dir. Özellikle 'asâ, kâde, keribe (عَسَى، كَادَ، كَرِبَ) gibi ef'âlu'l-mukârebe'nin haberlerinin durumu üzerinde durur.

İkincisi “ism-i fâil”, üçüncüsü “ism-i mef'ûl”dür.

Her ikisinin amel etme şartlarını örneklerle açıklar.

Dördüncüsü “sıfat-ı müşebbehe”dir.

³¹² Âmil-i Kıyâsi: Amelinde konusu sınırlandırılmamış küllî bir kaidenin (genel bir kuralın) söylenmesi mümkün olan şeydir.

³¹³ Birgivi Mehmed Efendi, *İzhârü'l-Esrâr*, s. 56-63.

³¹⁴ Ef'âlu'l-Kulûb: Mübtedâ ve haberin başına gelerek onları mef'ûl olarak nasb eden hisle ilgili bir işareti eden fiillerdir.

Hâl ve istikbâl manaları dışında, ism-i fâildeki şartlarla (lâzım) fiilin amel ettiği gibi amel edeceği belirtilir.

Beşincisi “ism-i tafdîl”dir.

Bazı şartlarla fiil manasına olduğunda ancak amel edebileceğine dikkat çekilir.

Altıncısı “masdar”dır.

Burada masdarın amel etme şartlarını ve masdarla ilgili bazı önemli kuralları açıklar.

Yedincisi “ism-i muzâf” yani muzaf olan isimdir.

Muzâf isim, cer eder. İsm-in muzâf olmasının şartlarını açıkladıktan sonra manevî³¹⁵ ve lafzî izâfeti³¹⁶ örnekleriyle açıklar.

Sekizincisi “ismu’l-mübhemî’t-tâmm”dır.

Bu, nekre (belirli olmayan) bir ismi temyiz alarak nasbenden bir âmildir. Bu şekildeki kapalı ismin beş yerde³¹⁷ bulunduğunu örneklerle gösterir. .Bu arada sayıların temyizini de örnekler vererek açıklar.

Dokuzuncusu “ma‘ne’l-fiil”dir.

Bu kısım fiil manası ifade eden her lafzı içine alır. Bunların başlıcaları şunlardır: Emir veya mâzî manasına olan isim fiiller, zarfu’l-müstekâr, ism-i mensûb, ism-i müsteâr, sıfat anlamı taşıyan her isim, ism-i işâret ve nidâ (ünlem), teşbih (benzetme), tenbîh (uyarı, hatırlatma), nefy (olumsuzluk) harfleri ve bütün bunların benzerleridir. Yazar bunlardan birçoğuna örnekler verir ve anlaşılmaları için gerekli açıklamaları yapar.

B- Mânevî Âmiller

Âmil kısmına başlarken âmil konusu lafzî ve manevî olarak ikiye ayrılmıştı. Yukarda saydığımız kıyâsi ve semâî âmillerden sayılan bu 58 adet âmille lafzî âmilleri

³¹⁵ Manevî izâfet, muzâfın mamûlüne muzâf olan bir sıfat (ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbehe gibi) olmamasıdır. Bu da çoğunlukla lâm bazen min manasına olur. Muzafun ileyh marifeyse çoğunlukla marifelik, nekreyse hususilik ifade eder.

³¹⁶ Lafzî izâfet, muzâfın mamûlüne muzâf olan sıfat olmasıdır. Bu kısım sadece lafızda hafiflik ifade eder.

³¹⁷ Bu beş yer: 1. İsmu’l-mübhemî’t-tâmmın bizzat kendisi, 2. Tenvîn, 3. Tensiye nûnu, 4. Çoğula benzeyen kelimelerin nûnu ve 5. İzâfettir.

tamamlamış olduk. Bunlara iki tane de mânevî âmil³¹⁸ ilâvesiyle âmil bahsi sona erecektir.

Mânevî âmilin birincisi mübtedâ ile haberi ref' eden âmildir. Yazar, bunun sebebini aralarında isnâd bulunduğundan dolayı lafzî âmillerden soyutlanmışlardır diye belirtir.

Manevî âmilin ikincisi muzâri fiili ref' eden âmildir. Bunun sebebini de muzâri fiilin, nasb ve cer edatlarından soyutlandığında isim konumundaymış gibi değerlendirilmesinden dolayı manevî bir âmille ref' olacağını belirtir.

Âmil bahsini bu şekilde 60 maddede tamamlayan yazar, ma'mûl bahsine geçmiştir.

4.6.2. Ma'mûl (المعْمُولُ)

Birgivî, bu konuya ma'mûl olmaya uygun olan ve olmayan şeyleri açıklamakla başlar. “Öncelikle şunu bil ki, herhangi bir lafız terkip içinde olmadığında âmil olamayacağı gibi ma'mûl de olamaz. Eğer bu kelimeler bir terkip içinde bulunurlarsa üç kısma ayrılırlar”³¹⁹, der.

Birinci kısım asla ma'mûl olmayanlardır. Bu da ikiye ayrılır.

1. Harfler (edatlar).

2. Basralılara göre lâmsız emir yani emr-i hâzır'dır. Basralılar, emirden muzârât harfi hafzedildiğinden isme olan benzerliği de sona ermiş ve aslı olan mebnîliğe dönmüştür derler. Kûfeliler ise takdîr edilen bir lâm ile meczumdür. Murabtır, mebnî değildir demektedirler. Müellifin öncelikle Basralıların görüşünü belirtmesi sebebiyle bunu tercih ettiğini düşünebiliriz.

İkinci kısım daima ma'mûl olanlardır. Bunlar da ikiye ayrılır.

1. İsimler.

2. Muzâri fiil.

³¹⁸ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 64.

³¹⁹ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 64-67.

Üçüncü kısım aslında ma'mûl olmayıp ikinci kısmın yerinde bulunmakla ma'mûl olanlardır. Bu kısım da öncekiler gibi ikiye ayrılır.

1. Mâzî fiil. Masdar edatı olan “en (أَنَّ)”den sonra ve cezm edatlarından sonra geldiğinde mahallen mansûb veya meczûm olur. İ'râbı ise kendisine atfedilen kelimedeye ortaya çıkar.

2. Cümle. Bu da iki kısımdır.

Birincisi fiil cümlesidir. Fiil ve fâilin lafzen veya mânen bir araya gelmesinden meydana gelir.

İkincisi isim cümlesidir. Mübtedâ ve haberin veya âmil olan harfin isim ve haberinin bir araya gelmesinden meydana gelen cümledir.

Bir cümleyle yalnız lafzı kastedildiğinde cümlenin tamamı tekil isim yerinde bulunduğu mübtedâ, haber, fâil v.b. olabilir. Yine bir cümle ile masdar anlamı kastedildiğinde, tekil hükmünde kabul edildiğinden i'râbı vardır. Lafzı ve masdar manası kastedilen cümleler dışında, istisnâ bazı durumlarda da cümlelerin i'râblanacağını maddeler halinde örneklerle açıklar.

Cümle tekil hükmünde olmadığında beş yerde ma'mûl olabilir. Bunlar: haber, mef'ûl, cezmeden şart edatlarının fe (ف) veya izâ (إِذَا) ile olan cevâbı, hâl ve tâbiler (sıfat, atıf, te'kid, bedel)'dir. Müellif, bu tür cümleleri iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla birçok misalle izah etmektedir. Bundan sonra ma'mûlün kısımlarına geçer.

Ma'mûl genel olarak iki kısımdır.

A. Aslı İtibariyle Ma'mûl (مَعْمُولٌ بِالصَّالَةِ).

B. Tâbi (bağımlı) Olması Bakımından Ma'mûl (مَعْمُولٌ بِالتَّبَعِيَّةِ).

A- Birinci kısım olan aslî ma'mûller dört kısımdır.

1. Merfû (مَرْفُوعٌ).

2. Mansûb (مَنْصُوبٌ).

3. Mecerûr (مَجْرُورٌ).

4. Meczûm (مَجْزُومٌ).

Merfû ma'mûller dokuzdur³²⁰.

1. Fâil (işî yapan öznedir) (الْفَاعِل).

Fâil, malum tam fiil (nâkıs olmayan) veya fiil manası bulunanın kendisine isnâd edildiği merfû isimdir.

2. Nâibu'l-fâil (fâilin yerine geçen sözde öznedir) (نَائِبُ الْفَاعِل).

Meçhul tam fiil (nâkıs olmayan) veya fiil manasına olanın kendisine isnâd edildiği merfû isimdir.

Fâil ve nâib-i fâil, isim yahut isim tevilinde olurlar. Her biri iki kısımdır. Ya zamir şeklinde veya açık isim şeklinde gelirler.

Zamir de iki kısma ayrılır.

1. Gizli (مُسْتَتِرٌ) zamir.

2. Açık (بَارِزٌ) zamir.

Gizli zamir de iki kısımdır.

a)- Gizliliği gerekli olan zamir. Açığa çıkması caiz olmayıp âmili ancak kendisine isnâd edilen zamirlerdir.

b)- Gizliliği câiz olan zamir. Âmili bazen kendisine bazen da açık bir isme isnâd edilen zamirlerdir.

Müellif, önce gizlenmesi gerekli olanları, sonra gizlenmesi caiz olanları örneklerle anlatır. Ardından açık ve aynı zamanda bitişik (الْبَارِزُ الْمُتَّصِلُ) zamirleri nerelerde bulduklarını sayarak örneklendirir.

Zamirleri açıkladıktan sonra açık isme geçmiş, açık isimlerle ilgili bazı önemli kuralları belirtmiştir.

³²⁰ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 68.

Mübtedâya geçmeden müennes konusunu müenneslik alâmetlerini de sayarak açıklamıştır. Sonra müennes kelimeleri hakikî (karşısında canlılardan bir erkek olan) ve lafzî (karşısında canlı bir erkek bulunmayan) şeklinde ikiye ayırmış her birine örnekler vermiştir.

Bunun ardından çeşitlerini sayarak cem'ileri (çoğulları) ve tesniyeyi (ikilleri) ve bunlarla ilgili kuralları işlemiştir.

3. Mübtedâ (المُبْتَدَأُ)

“Mübtedâ, marife veya tahsîs edilmiş nekre bir isimden olur. Asıl olan mübtedanın önce gelmesidir. Karine (herhangi bir ipucu) ile hazfedilebilir” gibi mübtedâyla ilgili bazı bilgiler verir.

4. Mübtedânın haberi (خَبَرُ الْمُبْتَدَأِ).

Müellif, haberle ilgili “haberinden birden fazla olması caizdir, karineyle hazfedilebilir, haberde asıl olan nekre (belirsiz) olmaktır” gibi önemli kuralların birçoğundan kolay anlaşılabilir bir dille bahseder. Mübtedânın haberine “fe (ف)”nin gelmesi gereken ve gerekmeyen yerleri örnekleriyle ayrıntılı olarak izah eder³²¹.

5. Kâne ve benzerlerinin ismi (اسْمُ بَابِ كَانَ).

6. İnne ve benzerlerinin haberi (خَبَرُ بَابِ إِنَّ).

7. Cinsini nefyeden lâ'nın haberi (خَبَرُ لَا لِنَفْيِ الْجِنْسِ).

8. Leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın ismi (اسْمُ مَا وَ لَا الْمُشَبَّهَاتِينَ بِلَيْسَ).

9. Nasb ve cezm edatlarından arınmış muzâri fiil (الْمُضَارِعُ الْخَالِي عَنِ التَّوَاصِبِ وَ الْجَوَازِمِ).

Mansûb ma'mûller 13'tür³²².

1. Mef'ûlu mutlak (الْمَفْعُولُ الْمُطْلَقُ).

Bu kısımda mef'ûlu mutlak tarif edilir, çeşitleri ve ilgili kurallar örneklerle anlatılır.

³²¹ Geniş bilgi için bkz. Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 72-73.

³²² Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 73.

2. Mef'ûlun bih (الْمَفْعُولُ بِهِ).

Mef'ûlun bih tarif edilir ve ilgili kurallar örneklerle açıklanır.

3. Mef'ûlun fih (الْمَفْعُولُ فِيهِ).

Mef'ûlun fih tarifi yapılır ve konuyla ilgili kurallar izah edilir.

4. Mef'ûlun leh (الْمَفْعُولُ لَهُ).

Mef'ûlun leh tarif edilir ve alakalı kurallar açıklanır.

5. Mef'ûlun meah (الْمَفْعُولُ مَعَهُ).

Mef'ûlun meah tarifi yapılır, bir örnek verilir ve ilgili kurallar anlatılır.

6. Hâl (الْحَالُ).

Hâl tarif edilir³²³ ve örnekler verilir. “Hâlin âmilinin fiil, şibih fiil veya ma‘na fiil olması gerektiği, hâlin şartının nekre (belirsiz) olduğu” gibi hâlle ilgili birçok kurala yer verilir. Hâlin cümle olarak nasıl geleceğini ve hal cümlesiyle ilgili durumlar çeşitli örneklerle açıklanmaktadır.

7. Temyîz (التَّمْيِيزُ).

Temyizin tarifi yapılarak kapalı isim konusunda daha önce bahsi geçen beş yerdeki kapalılığı kaldırdığı belirtilir. Ayrıca temyiz cümlede, cümleye benzeyen isimde ve izâfet durumunda takdîrî kapalılığı kaldırdığı örneklerle açıklanmaktadır.

8. Müstesnâ (الْمُسْتَسْنَى).

Müstesnâ önce muttasıl ve munkati olarak iki kısma ayrılıp ayrı ayrı tarifleri yapılır. Ardından müstesnânın i‘râbı cümledeki çeşitli konumları itibariyle incelenerek örneklendirilir. Yine gayr (غَيْرٌ) ve illâ (إِلَّا) lafızlarının istisnâ olup olmaması bakımından incelemesi yapılır.

9. Kâne ve benzerlerinin haberi (حَبَرُ بَابِ كَانَ).

³²³ Hâl: Lafzen veya mânen fâilin veya mefûlun bih'in durumunu açıklayan şeydir.

Kâne'nin haberinin mübtedânın haberi gibi olduğu vurgulanır ve bu kısım ile ilgili gerekli bilgiler verilir.

10. İne ve benzerlerinin ismi (اسْمُ بَابِ إِنَّ).

İne'nin isminin mübtedâ gibi olduğu, ancak hazf edilemeyeceği belirtilir.

11. Cinsini nefyeden lâ'nın ismi (اسْمُ لَا لِنَفْيِ الْجِنْسِ).

Bu kısma önce genel bir örnek verilir, haberin mevcut olduğu bazı durumlarda cinsini nefyeden lâ'nın isminin hazf edilebileceği bir örnekle açıklanır.

12. Leyse'ye benzeyen mâ ve lâ'nın haberi (عَبْرُ مَا وَ لَا الْمُسْتَبْهَتَيْنِ بَلَيْسَ).

Bunların haberlerinin de mübtedânın haberi gibi olduğu ifade edilir.

13. Başına nasb eden edatlardan biri gelen muzâri fiil (الْمُضَارِعُ الدَّاعِلُ عَلَيْهِ إِحْدَى التَّوَاصِبِ).

Bu madde de bir örnekle açıklanır.

Mecrûr ma'mûller ikidir³²⁴.

1. Harf-i cer ile mecrûr (الْمَجْرُورُ بِحَرْفِ الْجَرِّ).

Bu kısmın detaylı açıklamasının âmîl bahsinde geçtiğine işaret edilir.

2. İzâfetle (tamlama) mecrûr (الْمَجْرُورُ بِإِضَافَةٍ).

Esere göre kapsamlı sayılabilecek şekilde muzâf ve muzâfun ileyh'le ilgili bilgiler verilir. Bu kurallardan bazıları şunlardır: Genel kural muzâfla muazâfun ileyh'in bitişik olmasıdır, hatta şiirde bile zarf olan kelime haricinde herhangi bir şeyle ayrılmazlar. Yine genel kural muzâf hazfedildiği zaman i'râbının muzâfun ileyhe verilmesidir. Bazen muzâf hazfedildiği halde muzâfun ileyh mecrûr da kalabilir. Muzâfun ileyh atfedilerek veya tekrarlanarak hazfedilirse muzâf olduğu gibi kalır, bu iki durumun dışında muzâf tenvinlenir v.b.

Meczûm ma'mûl birdir³²⁵.

³²⁴ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 77.

³²⁵ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 78.

Bu, başında cezm edatlarından biri bulunan muzâri fiildir. Bu kısımda da muzâri fiilin ne zaman cezm olması gerektiği ve ne zaman hem cezm hem de merfû okunmasının caiz olduğu anlatılır. Ayrıca hangi hallerde şartın cevabının başına fe (ف)'nin gelmesi gereklidir veya gerekli değildir veyahut gelip gelmemesi caizdir gibi konular örneklerle anlatılır.

B- Tâbi Ma'mûller

Asıl ma'mûller böylece yirmi beş maddede tamamlandıktan sonra tâbi ma'mûllere geçilir.

Tâbi (bağımlı) ma'mûller beş kısımda incelenirler³²⁶.

Bu beş kısım ma'mûlü, tâbi olduklarından dolayı metbûlarının (bağımlı oldukları kelimelerin) önüne geçirmek caiz olmaz. Ayrıca bu beş ma'mûlün âmili, metbûunun âmili; i'râbı da metbûunun i'râbıdır.

1. Sıfat (الصِّفَةُ).

Müellif, önce sıfatın tarifini yapar ve sıfatın birden çok olabileceğini örnekle gösterir. Nekrenin kendisinde zamir bulunan bir haber cümlesiyle vasıflanabileceğini ve karîne (anlaşılabilen bir ipucu) ile bu zamirin hafzedilebileceğini belirtir. Sıfatın, mevsûfunun hâlini açıkladığı durumlarda, tarîf (belirlilik) ve tenkîr (belirsizlik) yönüyle, müfred (tekillik), tesniye (ikillik) ve cem'i (çoğulluk) bakımından ve müzekkerlik ve müenneslik açısından mevsûfa uygun olması gerektiğini söyler. Sıfatın mevsûfla alâkalı (ilintili) olan bir hâli açıkladığı durumda ise ilk ikisinde yani tarîf ve tenkîr bakımından uygun olmasının yeterli geleceğini ifâde eder.

Bu arada müellif, marife ve nekreyi tarif etmiş ve marife bahsini altı başlıkta incelemiştir³²⁷.

a)- Marifenin ilki, zamirler (الْمُضْمَرَاتُ)'dir. Bunlar da dört kısımdır.

Birincisi merfû muttasıl. Ref durumunda ve bitişik olan zamirlerdir. Müellif, bunların âmil bahsinde geçtiğine atıf yapar.

³²⁶ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 79-82.

³²⁷ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 79-80,

İkincisi merfû munfasıl. Ref durumunda ve ayrı yazılan zamirlerdir. Bunları teker teker sayar.

Üçüncüsü mansûb muttasıl (bitişik ve nasb halinde) ile mecrûr muttasıl (bitişik ve cer halinde) arasında müşterek (ortak) olan zamirlerdir. Hem nasb durumundakine hem de cer halindeki birer misal verir.

Dördüncüsü mansûb munfasıl (nasb durumunda ve ayrı yazılan) zamirlerdir. Bunları da teker teker sayarak gösterir.

b)- Alem (الْعَلَمُ)

Bu da Zeyd gibi şahıs ismi (özel isim) veya üsâme (bir çeşit aslan cinsi) gibi cins isim olur.

c)- İşaret isimleri (أَسْمَاءُ الْإِشَارَةِ).

İşaret isimleri hakkında kısa ama özlü bilgiler verir. Başına harf-i tenbîh (uyarı harfi) olan hâ (هَ) ve sonuna hitâb kâfî (ك) bitişebileceği ve bunların ayrı ayrı veya her ikisinin aynı anda bulunabileceğini belirtir. Uzak için ve özellikle mekân için kullanılan ism-i işaretler üzerinde durur.

d)- İsm-i mevsûl (الْمَوْصُولُ).

İsm-i mevsûl için, kendisinde mevsûle dönen bir zamir bulunan, işiten tarafından bilinen haber cümlesi olan bir sıla cümlesi bulunması gerekir. Bazen bu zamir karineyle hazf edilebilir dedikten sonra ism-i mevsûlün çekimine (tasrifine) de işaret etmiştir. Ayrıca ism-i fâil ve ism-i mef'ullerin başında bulunan elif lâm'ın da ism-i mevsûl olduğunu ifade etmiştir.

e)- Elif-lâm (...ال) ile belirlenmiş isim ve nidâ harfleriyle belirli birinin kastedildiğindeki isim de marifelerdendir. Bu ismin başındaki elif-lâm'ın ahd-i hârici³²⁸ veya cins için olması fark etmez.

f)- Marifenin bu beş kısmından herhangi birine mânevi izâfetle muzâf olan isimlerin her biri de marifedir. Zira nekrelîği bir ölçüde izâfetle giderilmiş olmaktadır.

³²⁸ Nekre isim, cümlede ikinci veya daha fazla geçtiği durumlarda Ahd-i harici olan elif-lâm ile marife olur.

2. Harflerle olan atıf (الْعَطْفُ بِالْحُرُوفِ).

Tâbi ma'mûllerin ikincisi (bağlaç olan) harflerle yapılan atıftır. Bu kısım kendisiyle metbûu arasına 10 harfden biri giren tâbi (bağlanan kelime)'dir. 10 harfde şunlardır: "Vâv, fe, sümme, hattâ, ev, immâ, em, lâ, bel, lâkin" (وَ، ف، ثُمَّ، حَتَّى، أَوْ، إِمَّا، أَمْ، لَآ،) (بَلْ، لَكِنَّ). Ayrıca müellif, atıf yapılırken dikkat edilmesi gereken bazı önemli kurallardan bahseder.

3. Te'kid (التَّكْيِيدُ) (pekiştirme).

Te'kid iki kısımda ele alınır³²⁹.

a)- Lafzî (لَفْظِيٌّ) te'kid, birinci kelimenin veya bitişik zamirde eş anlamlısı olan munfasıl zamirinin tekrar edilmesidir. Bu kısmın bütün kelimelerde yapılabileceğini belirttikten sonra bunlara çeşitli örnekler verir.

b)- Manevi (مَعْنَوِيٌّ) te'kid. Müellif, manevî te'kid marife (belirli) isimlere mahsustur diyerek hangi kelimelerle yapılabileceğini belirtir. Ayrıca merfu ve muttasıl olan bir zamirin, nefis (النَّفْسُ) ve ayn (الْأَيْنُ) kelimeleriyle tekid yapılırken önce munfasıl bir zamir ile pekiştirilmesi gerektiğinden örnek vererek bahseder.

4. Bedel (الْبَدَلُ).

Bedel, dört kısma ayrılarak incelenir³³⁰.

a)- Bedelu'l-kül mine'l-kül (بَدَلُ الْكُلِّ مِنْ الْكُلِّ). Bu kısımda hem bedel hem mübdelun minh (kendisinden bedel yapılan) aynı şeydir.

b)- Bedelu'l-ba'z mine'l-kül (بَدَلُ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ). Bunda bedel mübdelun minhin bir parçasıdır.

c)- Bedelu'l-iştimâl (بَدَلُ الْإِسْتِمَالِ). Mübdelün minhin söylenmesinden sonra işitenin bedel ile mübdelün minh arasında külliyyet ve ba'ziyyetten başka bir alakayı beklediği zaman yapılan bedeldir.

³²⁹ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 81.

³³⁰ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 82.

d)- Bedelu'l-galat (بَدَلُ الْغَلَطِ). Mübdelun minh ğalat olarak söylenirse bedelu'l-galat yapılmış olur. Fasih konuşanların sözünde bel (بَل) (bilakis, aksine) lafzı olmadan bedelu'l-galat bulunmaz.

Bu kısımları saydıktan sonra marifeden nekre bir ismin bedel yapılacağı zaman nekrenin vasıflanması gerektiğini ayetten bir misalle gösterir³³¹. Ayrıca ismin, gâib zamiri hariç zamirden tümünden bedel yapılamayacağına da dikkat çeker.

5. 'Atfu'l-beyân (عَطْفُ الْبَيَانِ)dır.

"Bu da matbûunu açıklamak için gelen bir tâbidir, ancak ondaki bir manaya delâlet etmez" der ve bir örnek vererek tâbi ma'mûlleri tamamlar.

Böylece Birgivî, yirmibeş aslî ma'mûle beş de tâbi ma'mûl ilâve ederek ma'mûllerin toplamını otuz maddede özetlemiş oldu. Bu ikinci bölümün ardından üçüncü ana bölüm olan i'râb bahsine başlar.

4.6.3. İ'râb (الإعراب)

Müellif önce i'râbın tarifini yapar ve birbiriyle iç içe dört taksimatı bulunduğunu söyler. Bu taksimatların muhtevâlarını şu şekilde özetleyebiliriz.

A- İ'râbın özü ve hakîkati itibâriyle (بِحَسَبِ الدَّاتِ وَالْحَقِيقَةِ) taksimatı³³².

O da ya hareke ya harf ya da haziftir.

Hareke üçtür: Zamme (ُ, ُو), fetha (َ, َو) ve kesre (ِ, َو).

Harf ise dördtür: Vâv (و), elif (ا), yâ (ي) ve nûn (ن).

Hazif de (muzâri fiilde olmak üzere) üçtür: Harekenin, son harfin ve nûn (ن)'un hazfi. Böylece bu kısmın tamamı 10 maddedir. İ'râbın zâtına ve hakikatine itibarla yapılan taksim esas alınarak *Avâmil* ve *İzhâr*'da i'râbın 10 madde olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz. Zira müellif hem *Avâmil*'de hem de *İzhâr*'da i'râbı, 10 madde olarak takdim etmektedir.

³³¹ *Kur'an*, 96/15-16.

³³² Birgivî Mehmed Efendi, *İzhârul-Esrâr*, s. 82.

B- İ'râbın mahalli (konumu) itibâriyle (بِحَسَبِ الْمَحَلِّ) taksimatı³³³.

Bu kısım da ya hareketlerle, ya harflerle yahut hazifle birlikte harekeyle, ya da hazifle birlikte harfle olmak üzere dört çeşittir.

1- İ'râbı sadece harekeyle olan, bir tam iki nâkıs i'râb olur.

Ya ref'i zamme (ötre), nasbı fetha (üstün) ve cerri kesre (esre) olmak üzere üç hareke ile tam i'râb olur.

Bu kısım müfred munsarif isim ile cem'i mükesser munsarif isimlerdedir.

Ya da ref'i zamme, nasb ve cerri fetha olmak üzere iki harekeyle nâkıs i'râb olur.

Bu kısım gayru'l-munsarif³³⁴ (غَيْرُ الْمُنْصَرِفِ) isimlerdedir.

Yahut da ref'i zamme, nasb ve cerri kesre olmak üzere iki harekeyle nâkıs i'râb olur.

O da kurallı müennes çoğullar (جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّلِيمِ)'dadır.

2- İ'râbı sadece harfle olan da bir tam iki nâkıs i'râb olur.

Ya ref'i vâv (و), nasbı elif (ل) ve cerri yâ (ي) olmak üzere üç harfle tam i'râb olur.

Bu kısım, müfred (tekil) ve (küçültme ismi olmayan) mükebbir olarak mütekellim yâsi'nden (birinci şahıs zamiri) başkasına muzâf olan altı illetli isimdedir³³⁵.

Ya da ref'i vâv (و), nasbı ve cerri yâ (ي) olmak üzere iki harfle nâkıs i'râb olur.

O da kurallı müzekker çoğul (جَمْعُ الْمَذَكَّرِ السَّلِيمِ), ulû (أُولُو), 'ısrûne (عِشْرُونَ) ve benzeri (20'den 90'a kadar ondalık) sayılardadır.

Yahut da ref'i elif (ل), nasb ve cerri yâ (ي) olmak üzere iki harfle nâkıs i'râb olur.

³³³ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 83.

³³⁴ Gayru'l-munsarif: Esreyi ve tenvini kabul etmeyen isimlerdir.

³³⁵ Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil*, s. 99. Bu isimler ebûhu, ehûhu, hamûhâ, henûhu, fûhu ve zû mâlin (أَبُوهُ، أُمَّهُ، حَمُوهُ، حَمُوَّتُهَا، هُنُوهُ، فُوهُ وَذُو مَالٍ)'dir.

Bu kısım tesniye (الْمُتَنِّي) kelimeler, isnâni (اِسْتَانِي) ve zamire muzâf olan kilâ (كِلَا) kelimelerindedir.

3- İ'râbı hazifle beraber harekeyle olan, sadece iki tam i'râb olur.

Ya sonuna zamir bitişmemiş sahih muzâri fiil (illetli olmayan)'dir. Bunun ref'i zamme, nasbı fetha ve cezmi harekenin hazfiyledir.

Ya da sonuna zamir bitişmemiş sonunda harf-i illet (و،ي،ا) bulunan muzâri fiildir. Bunun ref'i zamme, nasbı fetha ve cezmi kelimenin son harfinin hazfiyledir.

4- İ'râbı hazifle beraber harfle olan ise sadece bir nâkıs i'râb olur.

O da sonuna nûn (ن)'dan başka bir merfû zamir bitişmiş olan muzâri fiildir. Ref'i nûn ile nasbı ve cezmi nûn'un hazfiyledir.

Bu ikinci taksim böylece dokuz maddedir.

Birgivî, üçüncü taksime geçmeden munsarif (الْمُنْصَرِفُ) ve gayru'l-munsarifi (غَيْرُ الْمُنْصَرِفِ) tarif eder. Önce gayru'l-munsarifi semâî (işitmeye dayalı olan) ve kıyasî (kurallı olan) olarak ikiye ayırır³³⁶. Semâîye sıfatlardan, çoğul isimlerden ve alemlerden (özel isimler) örnekler verir. Kıyâsî olanları kapsamlı bir şekilde örneklerle sayar. Ardından gayru'l-munsarifin şiirdeki zaruret halinde ve tenâsüb (sonraki kelimeyle uyum) için munsarif yapılabileceğini belirtir. Ayrıca bütün gayru'l-munsarif isimlerin muzâf olduklarında veya lâmı tarifli olarak bulduklarında munsarif olacaklarına dikkat çeker.

C- İ'râbın nev'i (tür) itibariyle (بِحَسَبِ التَّوَع) taksimatı³³⁷.

Bu da dördtür. Birincisi ref ve ikincisi nasbdır. Bu ikisi isimle fiil arasında ortaktır. Üçüncüsü isme mahsus olan cer ve dördüncüsü fiile mahsus olan cezm'dir.

Ref alâmeti dördtür: Zamme (ُ، ُوْ), vâv (و), elif (ا) ve nûn (ن).

Nasb alâmeti beştir: Fetha (َ، ِ، ِ), kesre (ِ، ِ، ِ), elif (ا), yâ (ي) ve nûn (ن) harfinin hazfedilmesi.

³³⁶ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 84-85.

³³⁷ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhâru'l-Esrâr*, s. 86.

Cer alâmeti üçtür: Kesre (ِ), fetha (َ) ve yâ (ي) harfi.

Cezm alâmeti de üçtür: Harekenin, (kelimedeki) son harfin ve nûn (ن)'un hazfi.

D- İ'râbın sıfat (nitelik) itibariyle (بِحَسَبِ الصِّفَةِ) taksimatı³³⁸.

Bu kısım da üçtür.

1- Lafızda açıkça görülen (ortaya çıkan) lafzî (لَفْظِي) i'râb.

2- Takdîrî (تَقْدِيرِي) i'râb.

3- Mahallî (مَحَلِّي) i'râb.

Müellif, ikinci ve üçüncü kısmı detaylı bir şekilde ele almış ve bu iki kısım dışındakilerin birinci kısma girdiğini yani lafzî olarak i'râb alacaklarını belirtmekle yetinmiştir.

Takdiri (تَقْدِيرِي) i'râbın tarifini yaparak lafzî i'râb gibi sadece mureb (mebnî olmayan) kelimelerde bulunduğu işaret etmiştir. Yedi başlık altında ve yer yer alt başlıklara da ayırarak örneklerle bu konuyu en çok karşılaşılanlardan daha az rastlanana doğru mükemmel diyebileceğimiz bir şekilde işlemiştir.

Mahallî (مَحَلِّي) i'râbı önce ikiye ayırır.

Birincisi sonu i'râbı mahkî³³⁹ dışında bir i'râbla i'râblanan mureb isimdir. Bu kısma çeşitli örnekler verir. Mesela (مَرَرْتُ بِزَيْدٍ) Zeyd'e uğradım cümlesindeki gibi. Burada her ne kadar mureb olan Zeyd'in sonu harfi cerle kesre olsa da mef'ûlun bih gayri sarîh olmak üzere mahallen nasb olduğuna hükmedilir.

İkincisi ise mebnî (الْمَبْنِي) kelimelerin i'râbıdır.

Birgivî, mebnînin tarifini yaparak her eserde bulunamayacak kısa, özlü ve kuvvetli bir mantıkî taksimatla bu konuyu ele alır.

³³⁸ Birgivî Mehmed Efendi, *İzhârü'l-Esrâr*, s. 86-91.

³³⁹ Mahkî i'râb (aynen hikâye edilen): Bir yerden alınıp, harekesi değiştirilmeden nakledilen kelime ve cümlelerin i'râbıdır. Çörtü, M. Meral (1998), *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., s. 437.

Mebnîyi önce asıl mebnîler (مَبْنِيُّ الْأَصْلِ) ve sonradan mebnî olanlar (مَبْنِيُّ الْعَارِضِ) olarak ikiye ayırır.

Asıl mebnîler de dört kısımdır.

1. Harfler.
2. Mâzi fiiller.
3. Basralı dil âlimlerine göre lâmsız emir (emr-i hâzır).
4. Cümle.

Sonradan mebnî olanlar iki türdür.

A- Devamlı mebnî olanlar (الْأَزْمِ).

B- Mebnîliği devamlı olmayanlar (غَيْرُ الْأَزْمِ).

A- Birincisi mebnîliği devamlı olanlar. Bunlar mebnîlikten ayrılmazlar, dâima mebnîdirler. Bunlar:

1. Zamirler.
2. İsm-i işâretler.
3. İsm-i mevsûller. Ancak eyyün (أَيُّ) ve eyyetün (أَيَّةٌ) hariçtir. Çünkü bu ikisi murebdir.
4. İsim fiiller.
5. “Feâli” (فَعَالٍ) veznindeki masdar ve sıfatlar. Hicazlı dil âlimlerine göre aynı vezindeki müennes için olan özel isimler de mebnîdir.
6. Sesler. Bu kısım her hangi bir sesin kendisiyle hikâye edildiği her lafzı içerir.
7. Bazı mürekkebe (birleşik) kelimeler.
8. Bazı kinâyeler.
9. Bazı zarflar.
10. İsim olarak geldiklerinde kâf (ك), ‘alâ (عَلَى), ‘an (عَنْ) kelimeleri.

Müellif, bütün bu kısımlarla ilgili gerekli bilgi ve açıklamaları her bir kısmı anlatırken vermektedir. Biz burada sadece başlıkları zikretmekle yetiniyoruz.

B- İkincisi mebnîliği lâzım (devamlı) olmayanlar. Bunlar sürekli mebnî değildirlere ancak belirli durumlarda mebnî olurlar.

1. Kablü (قُلُّ) ve ba'dü (بَعْدُ) v.b. gibi (muzâfun ileyh takdîr edildiği halde) kendisinden sonra herhangi bir şeye muzaf olmayan isimlerdir.

2. Müfred ve marife olan münâdâ. Bu madde altında münâdânın i'râbını ve nidâ harflerini de ele almıştır.

3. Cinsini nefyeden lâ (لَا)'nın ismi, müfred ve nekre olduğunda ve aynı zamanda lâ ile ismi arası ayrılmadığında fetha üzere mebnî olur.

4. Sonuna cemi müennes nûnu veya te'kid nûnu bitişen muzâri fiil.

Müellif, bütün bu sayılanlara örnekler verir ve bunların şartları oluştuğunda mebnî yapılması gerektiğine vurgu yapar.

Bunlar dışında bir de mebnîliği caiz olanlar (حَائِزُ الْبِنَاءِ) vardır ki bunları da dört maddede toplamıştır.

1. Cümleye ve iz (ذِ) kelimesine muzâf olan zarfların fetha üzere mebnî olması caizdir.

2. Mâ (مَا), en (أَنَّ) ve enne (أَنَّ) ile beraber bulunan misl (مِثْلُ) ve gayr (غَيْرُ) kelimelerinin de fetha üzere mebnîliği caizdir.

3. Cinsini nefyeden lâ (لَا) tekrarlandığında, bitişik, müfred (tekil) ve nekre olan isminin fetha üzerine mebnîliği “لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ” (lâ havle velâ kuvvete illâ billâh) misalinde olduğu şekilde caizdir. Bu örnek ve benzerlerinin beş farklı şekilde i'râb alabileceğini müellif belirtir.

4. Yine cinsini nefyeden lâ (لَا)'nın mebnî olan isminin müfred, ismine bitişik olan sıfatının da fetha üzere mebnîliği caiz olduğu gibi aynı zamanda nasb ve ref ile i'râbı da caizdir.

“ لَا رَجُلَ ظَرِيفٍ / لَا رَجُلَ ظَرِيفٍ / لَا رَجُلَ ظَرِيفًا ” örneklerinde olduğu gibi.

İ'râbın bu kısmında müellif, takdîrî ve mahallî i'râb mevzûlarını sistematik bir şekilde ele almıştır. Böylece üçüncü ve son ana bölüm olan i'râb konusuyla eserini tamamlamıştır.

4.7. İzhâru'l-Esrâr Üzerine Yapılan Çalışmalar

Osmanlı döneminde kırktan fazla baskısı yapılan eserin ilk baskısı h. 1219/1804 tarihinde yapılmıştır. *İzhâru'l-Esrâr*'ın hemen hemen tüm baskıları Birgivî'nin *Avâmil*'i ve İbnu'l-Hâcib'in *Kâfiye*'si ile birlikte dir. Sadece basma nüshaları değil yazmalarının çoğu da *Mecmûatu'n-Nahv* veya *Nahiv Cümlesi* adı altında bu üç kitaptan oluşmaktadır³⁴⁰. Bu eser, Osmanlı Medreselerindeki Arapça öğretiminde önemli bir yer elde etmiş, uzun zaman medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve Osmanlı döneminde Arapça öğrenmek isteyen herkesin tanıdığı bir eser olmuştur³⁴¹.

Başta İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere Türkiye'deki kütüphanelerde hatta yurtdışı kütüphanelerinde eserin birçok yazması bulunmaktadır³⁴². Bunlara bir Türkiye'den bir de yurtdışından örnek verelim. Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi'nde *İzhâru'l-Esrâr* adıyla 701/2, 713/2, 820/2 numaralarda ve ek katalogda 26205 numarada kayıtlıdır³⁴³. Yine Medîne'de Mescid-i Nebvî Kütüphanesi 80/8 numaralı kayıтта *İzhâru'l-Esrâr* adıyla eser kayıtlıdır³⁴⁴.

İzhâru'l-Esrâr, bazı yazma nüshalarının karşılaştırılması suretiyle “*İzhâru'l-Esrâr li'l-Birgivî - Dirâse ve Tahkîk*” ismiyle yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır³⁴⁵.

İzhâru'l-Esrâr üzerine yapılan çalışmalar, bizim tespit edebildiklerimizle sınırlı olmamakla beraber, burada müellifleri bilinen eserleri zikredeceğiz.

³⁴⁰ Elmalı, Hüseyin, “İzhâru'l-Esrâr”, *DİA*, s. 507.

³⁴¹ Arslan, A. Turan (1999), “XVI. Asır Osmanlı İlim Hayatına Genel Bir Bakış”, *Osmanlı (I-XII)*, Ankara: Yeni Türkiye Yay. VIII, ss. 43-49, s. 47.

³⁴² İstanbul kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bkz. Atsız, Hüseyin Nihal, *Birgîlî Mehmed Efendi Bibliyografyası*, s. 70-75; İzmir Milli Ktb. yazmaları için bkz. Yardım, Ali (1994), *İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir: İzmir Milli Kütüphanesi Vakfı, s. 466-470.

³⁴³ Yıldız, Ayhan, “Kayseri Raşit Efendi İhtisas Kütüphanesi'nde Bulunan Arap Dili ve Edebiyatına Dair El Yazması Eserlerin Tasnif ve Tanıtımı”, s. 45-46.

³⁴⁴ Yılmaz, Ömer, “Mescid-i Nebvî Kütüphanesi'ndeki Türk Müelliflere Ait Yazma Eserler”, s. 8.

³⁴⁵ Kaya (Fazlıoğlu), Şükran (1995), “İzhâru'l-Esrâr li'l-Birgivî - Dirâse ve Tahkîk”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Câmîatu'l-Ürdüniyye Külliyyetu Dirâseti'l-Ulyâ, Amman.

4.7.1. Şerhler

1- Bizzat müellif tarafından bu esere ta'likat yazıldığı Kuşadalı Ahmed Efendi'nin *Avâmil* şerhinde geçmekteyse de henüz buna ulaşılamamıştır³⁴⁶.

2- Birgivî'nin talebelerinden olan Ulamışlı Muslihuddin Efendi (ö. 1000/1592) tarafından *Keşfü'l-Esrâr* adıyla bilinen ilk *İzhâr* şerhi yapılmıştır³⁴⁷. Bu şerhle ilgili “*İlk İzhâr Şerhi Muslihuddin Ulamışî'nin Kesfü'l-Esrâr'ı* (İnceleme ve Edisyon Kritik)” ismiyle bir yüksek lisans tezi çalışması yapılmıştır³⁴⁸.

3- Kasapzâde İbrahim Efendi (ö. 1029/1620) tarafından yazılan *el-Ezhâr fî Şerhi İzhâri'l-Esrâr* isimli şerh³⁴⁹. Bu şerh “*Kasabzâde İbrâhim Efendi ve “el-Ezhâr Fî Şerhi'l-İzhâr Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)”* ismiyle doktora tezi olarak çalışılmıştır³⁵⁰.

4- Kuşadalı Mustafa b. Hamza (ö. 1085/1674)'nin yazdığı *Netâicü'l-Efkâr*,³⁵¹ *İzhâr* şerhlerinin en meşhuru olup, *Adalı Şerhi* diye şöhret bulmuştur. Bu şerh üzerine birçok hâşiye yapılmıştır³⁵². Bu eser Türkiye'de olduğu kadar Mısır ve Libya gibi diğer ülkelerde de şöhret bulmuştur. Her ne kadar âlimler tarafından meşhur bir eser olarak kabul edilse de felsefî ve mantıkî bazı yorumları ve meseleleri uzatması sebebiyle tenkit edilmiştir³⁵³.

5- *Avâmil*, *İzhâr* ve *Kâfiye*'ye birer mu'rib yazmış olan Zeynizâde Hüseyin b. Ahmed'in hocası Sûbicalı Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1161/1748)'in h. 1141/1728'de *Fethu'l-Esrâr* adında yazdığı şerh³⁵⁴. Bu şerh, h. 1271/1854'te Matbaa-i Âmire'de Adalı'nın Şerhi kenarında ve h. 1326/1908'de kitapçı Lohçalı Raşid

³⁴⁶ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 165.

³⁴⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 117; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Brockelmann, Carl (1943), *(GAL) Geschichte Der Arabischen Literature* (I-II), Leiden, E. J. Brill, c. 2, s. 441.

³⁴⁸ Çelik, Mehmet Kemal (2005), “İlk İzhâr Şerhi Muslihuddin Ulamışî'nin Kesfü'l-Esrâr'ı”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Ens. İstanbul.

³⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, c. 1, s. 117.

³⁵⁰ Kaya, Erdal (2007), “Kasabzâde İbrâhim Efendi ve “el-Ezhâr Fî Şerhi'l-İzhâr” Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

³⁵¹ *Netâicü'l-Efkâr*'ın âmîl kısmı İbrahim Ömer Süleyman Zübeyde tarafından tahkik edilmiştir. (Trablus, Külliyyetü'd-Da'veti'l-İslamiyye, 1992).

³⁵² Haşiyeleri için bkz. Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 165, 166.

³⁵³ Işkın, Gökhan Sebati (2007), “Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), Netâicü'l-Efkâr Adlı Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler”, *Cumhuriyet Üni., İlahiyat Fak. Dergisi*, Sivas, sy. XI/1, ss. 153-171, s. 155-164.

³⁵⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 255; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 166.

tarafından İstanbul'da basılmıştır. Aynı zamanda “*Mu‘ribu’l-İzhâr*” adıyla da tanınmıştır. Ayrıca bu eser, “*Fethu’l-Esrâr fî Kitâbi’l- İzhâr Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği*” adıyla yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır³⁵⁵.

6- Birgivî'nin *Usûlü’l-Hadis Risâlesi*'ni de şerhetmiş olan Dâvud b. Muhammed el-Karsî (ö. 1169/1756)'nin h. 1160/1747'de yazdığı *Şerhu İzhâri’l-Esrâr*'ının bir nüshası Süleymaniye Ktp. Fatih no: 4933/1 de mevcuttur³⁵⁶. Ayrıca eser, “*Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhari’l-Esrâr’ı*” adıyla doktora tezi olarak çalışılmıştır³⁵⁷.

7- Reîsu’l-Küttâb Süleyman Feyzî Efendi (ö. 1206/1791) de “*Feyzu’l-Bihâr alâ Riyâzi’l-Ezhâr*” isimli bir şerh yazmıştır³⁵⁸.

8- Reîsu’l-Kurrâ Eyyûbi Abdullah b. Salih b. İsmâil (ö. 1252/1836-7), h. 1247/1831'de, *Fevâyihu’l-Ezkâr fî Halli Netâici’l-Efkâr* isiminde bir şerh yazmıştır. Eyyûbî diye meşhur olan bu şerh h. 1309/1891'de Dersaadet'te İbrahim Efendi Matbaası'nda basılmıştır. Müellif şerhinin mukaddimesinde Adalı'nın *Netâici’l-Efkâr*'ının güzel bir şerh olduğunu ancak çok uzun olduğundan dolayı talebelerin anlamakta zorluk çektiklerinden bahsederek talebelere kolaylığa ve kendisi için duaya vesile olması için bu eseri yazdığını söyler³⁵⁹.

9- Osmanpazarlı (Şumnulu) Niyazi Şeyh İsmail Efendi (ö. 1312/1894)'nin *Ref’ul-Estar fî Halli Muğlakâti’l-İzhâr* isimli şerhi de Eyyûbî'nin şerhi kenarında basılmıştır³⁶⁰.

10- Hafız Mustafa b. el-Hâc Mustafa el-Mihâlicî'nin h. 1283/1867 yılında yazmış olduğu *Şerhu Şevâhid-i Netâici’l-Efkâr mea İzhâri’l-Esrâr* isimli eser h. 1286/1869 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser Türkçedir³⁶¹.

³⁵⁵ Öncü, Mustafa (2009), “Fethu’l-Esrâr fî Kitâbi’l- İzhâr Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

³⁵⁶ Akpınar, Cemil (1994), “Dâvûd-i Karsî”, *DİA*, c. 9, s. 31.

³⁵⁷ Işkın, Gökhan Sebati (2000), “Dâvûd el-Karsî ve Şerhu İzhari’l-Esrâr’ı”, *Basılmamış Doktora Tezi* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

³⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, 255.

³⁵⁹ Eyyûbi Abdullah b. Salih b. İsmâil (h. 1309/1891), *Fevâyihu’l-Ezkâr fî Halli Netâici’l-Efkâr*, İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, s. 2.

³⁶⁰ Şeyh Niyazi İsmail Efendi (h. 1312/1894), *Ref’ul-Estar fî Halli Muğlakâti’l-İzhâr*, İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası.

³⁶¹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 167.

11- Halil Hulkî b. Muhammed es-Siirdî (ö. 1940) tarafından *Muktetafu'l-Ezhâr fî Nazmi İzhâri'l-Esrâr* adıyla *İzhâru'l-Esrâr* bin beyit halinde manzum hale getirilmiş ve h. 1309/1891'de İstanbul'da basılmıştır³⁶².

12- Süleyman b. Ahmed (ö. 1102/1690)'in “*Zübdetü'l-Enzâr fî Halli Ukadi İzhâri'l-Esrâr*” isimli şerhi³⁶³.

13- Mustafa Tevfik Efendi'nin (ö. 1271/1855) *İmtihân* adlı şerhi³⁶⁴.

14- Edirne Müftüsü diye meşhur olan Muhammed Fevzi Efendi (ö. 1318/1900)'nin *Miftâhu'l-Merâm* adındaki şerhi, 1305/1888'de Matbaa'î Âmire'de basılmıştır³⁶⁵.

15- Harputlu Ömer Nâimî Efendi'nin (ö. 1299/1881) de bir *İzhâr* şerhi vardır³⁶⁶.

16- Karanlı Hâmid Efendi'nin *İzhâr* şerhi³⁶⁷.

4.7.2. Mu‘ribler

1- Zeynizâde Hüseyin b. Ahmed (ö. 1168/1755) mukaddimesinde eserini *Hallu Esrâri'l-Ahbâr ‘alâ İ‘râbi İzhâri'l-Esrâr* diye isimlendirdiğini belirtir³⁶⁸. Eserin birçok matbu nüshası vardır.

2- Kuyucaklı Abdullah b. Muhammed b. Veli (ö. 1137/1725)'nin h. 1122/1710 yılında tamamladığı *İzhâr* muribi ve şerhinin adı *Zübdetu'l-İ‘râb*'tir³⁶⁹. Bazı kütüphanelerde *Mu‘ribu'l-İzhâr* veya *İzhâr Mu‘ribi* şeklinde de kaydedilmiştir.

Bunlar dışında *İzhâr* şerhlerinin ve tercümelerinin birçoğu aynı zamanda mu‘rib özelliğine de sahiptir.

³⁶² Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 167.

³⁶³ Öncü, Mustafa (2009), “Fethu'l-Esrâr fî Kitâbi'l- İzhâr Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 21.

³⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 39.

³⁶⁵ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 167.

³⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, 303; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 167.

³⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, 285; Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 167.

³⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s.255; Zeynizâde Hüseyin b. Ahmed (h. 1285/1868), *Hallu Esrâri'l-Ahbâr ‘alâ İ‘râbi İzhâri'l-Esrâr*, İstanbul: Bosnalı Muharrem Efendi Matbaası, s. 3.

³⁶⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 166.

4.7.3. Tercümeler

1- Çörekçizâde Koyun Halife Ahmed Münir Bahaeddin (ö. 1183/1769) *İzhâru'l-Esrâr*'ı, *Mefhûmu İzhâr* adıyla tercüme etmiş ve bu eser İstanbul'da h. 1253/1837 tarihinde basılmıştır³⁷⁰.

2- İshak Nûri Rizevî'nin *Zübdetu'l-İzhâr* isimli Osmanlı Türkçesine çevirisi. Bu çeviri h. 1301/1884'te İstanbul'da basılmıştır. Eseri tanıtan bir makale çalışması ve eserin Arapça dilbilgisi öğretimi açısından değerlendirildiği bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır³⁷¹.

3- Büyük Çekmece Nâibi Mehmed Tevfik Efendi'nin *İzhâr ve Kâfiye Tercümesi*, h. 1312/1894'de İstanbul'da basılmıştır. Eserin mukaddimesinde musannif, eserini kısa zamanda talebelere Arapça öğretmek maksadıyla yazdığını ve zamanın sultanına takdimi sebebiyle eserine "*Eseru Feyzi Hamîdî*" adını verdiğini ifade eder³⁷².

4- Mekteb-i Bahriye İmam-ı Evveli el-Hâc Şam'lı Mustafa Efendi'nin *Bedâyu'l-İzhâr*'ı, İsmail Efendi Matbaası'nda h. 1309/1891-2'de basılmıştır³⁷³. Bu tercüme aynı zamanda çeşitli açıklamaları ve i'râb tahlillerini de kapsamaktadır.

5- Sâlihli Müftüsü Mehmed Lütfî'nin *İhtârü'l-Ahyâr Tercümetü İzhâri'l-Esrâr* isimli şerhi. Bu şerh İzmir'de h.1324/ 1906-7'de basılmıştır³⁷⁴.

6- Konya müderrislerinden Hacı Seyyid Efendizâde Ali Şuhûdî tarafından hazırlanan *İzhâr* tercümesi *Rehber İmtihân* adıyla h. 1330/1912'de İstanbul Mektebe-i Mahmûdiye'de basılmıştır. Soru-cevap şeklinde *İzhâr*'ı inceleyen eser, pek çok ek bilgi de verir. Eser bir tercümeden ziyade soru-cevap yöntemini kullanan bir şerh niteliğindedir. Zaman zaman faide başlığı altında gerekli gördüğü ek bilgileri de verir.

³⁷⁰ Çörekçizâde Koyun Halife Ahmed Münir Bahaeddin (h. 1253/1837), *Mefhum'u İzhâr*, İstanbul, Arif Efendi Matbaası.

³⁷¹ İshak Nûri Rizevî (h. 1301/1884), *Zübdetu'l-İzhâr*, İstanbul: Mihran Matbaası; ayrıca geniş bilgi için bkz. Yıldız, Musa (16-18 Kasım 2006), "İshak Nûri Rizevî ve Zübdetu'l-İzhâr Adlı Eseri", *1. Rize Sempozyumu*, Rize; Satır, Tuba (2008), "İshak Nuri Rizevî'nin Zübdetu'l-İzhâr Adlı Eserinin Arapça Dilbilgisi Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üni. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

³⁷² Mehmed Tevfik Efendi (h. 1312/m. 1894), *İzhâr ve Kâfiye Tercümesi*, İstanbul, Matbaa-i Şirketi Mürettebiyye, s. 3-4.

³⁷³ Şam'lı Mustafa Efendi (h. 1309/m. 1891-2), *Bedâyu'l-İzhâr*, İstanbul, İsmail Efendi Matbaası.

³⁷⁴ Mehmed Lütfî (h. 1324), *İhtârü'l-Ahyâr Tercümetü İzhâri'l-Esrâr*, İzmir: Keşişyan Matbaası.

Mesela bir ilmi öğrenmeye başlayacak kimse öncelikle o ilmin mevzusunu ve gayesini bilmelidir diyerek nahiv ilminin mevzusunu ve gayesini faide başlığı altında açıklar³⁷⁵.

7- Mehmed Hâlis Efendi'nin *Telhîsu'n-Nahv* adındaki tercüme ve şerhi İstanbul'da h. 1318/1900 ve h. 1323/1905'de İstanbul'da basılmıştır³⁷⁶.

8- Bezm-i Âlem Vâlide Sultan Rüştüyesi hocası İshak Efendi'nin sualli-cevaplı olarak tertîb ettiği tercümesi h. 1277/1860'da basılmıştır³⁷⁷.

9- Arif Erkan, *Avâmil ve İzhâr*'ı "Açıklamalı Avâmil ve İzhâr" adıyla tercüme etmiş ve bastırmıştır³⁷⁸.

10- Muhammed Omay'ın *Yeni ve İlâveli İzhâr Tercümesi*, İstanbul'da 1989'da neşredilmiştir³⁷⁹.

11- Ali Rıza Kaşeli, *Kırık Manalı İzhâr Tercümesi* adıyla *İzhâru'l-Esrâr*'ı tercüme etmiş ve bunu 1997'de İstanbul'da bastırmıştır³⁸⁰.

12- Nevzat Yanık-M. Sadi Çöğenli'nin hazırladıkları *İzhâr* tercümesi, *İzhâr ve Tercümesi* adıyla 1998'de Ankara'da basılmıştır. Eserin girişinde müellif ve eserleri hakkında çok kısa bilgi verilmiş, Arapça metin kısmı yeni bir dizgiyle düzenlenmiş ve çok faydalı ilave notlar konulmuştur. Yer yer kelimelerin i'râbı gösterilmiş ve zamirlerin mercilerine işaret edilmiştir. Mesela, fiil ve ismin özelliklerini anlatan Arapça ibâre kısmında "onun özelliklerindedir" denirken zamirin isme mi harfe mi râci olduğu (döndüğü) dipnotlarla gösterilmiştir.³⁸¹

13- Mikail Adıgüzel, *İzhâru'l-Esrâr*'ı önce kelime kelime sonra toplu mânalar vererek tercüme etmiş ve bunu 2003'de İstanbul'da bastırmıştır³⁸².

14- Medine Balcı'nın "*İzahlı İzhâr ve Kâfiye Tercümesi*" adlı çalışması 2006'da İstanbul'da basılmıştır³⁸³.

³⁷⁵ Seyyid Efendizâde Ali Şuhûdi (h. 1330/1912), *Rehber İmtihân*, İstanbul: Mektebe-i Mahmûdiye, s. 3.

³⁷⁶ Mehmed Halis Efendi (h. 1323/1905), *Telhîsu'n-Nahv*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası.

³⁷⁷ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 167.

³⁷⁸ Erkan, Arif (2006), *Açıklamalı Avâmil ve İzhâr*, İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

³⁷⁹ Arslan, A. Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, s. 168.

³⁸⁰ Ali Rıza Kaşeli (1997), *Kırık Manalı İzhâr Tercümesi* (1. Baskı), İstanbul: Fatih Enes Kitabevi.

³⁸¹ Yanık, Nevzat – Çöğenli, M. Sadi (1998), *İzhâr ve Tercümesi* (1. Baskı), Ankara: Kültür ve Eğitim Vakfı, s. 2-3 (metin kısmı).

³⁸² Adıgüzel, Mikail (2003), *İzhâr Tercümesi* (1. Baskı), İstanbul: Yasin Yayınevi.

³⁸³ Balcı, Medine (2006), *İzahlı İzhâr ve Kâfiye Tercümesi*, İstanbul: Ebrâr Yay.

SONUÇ

Arap dilinin kurallarını öğretmek uğrunda geçmişten günümüze pek çok eser meydana getirilmiştir. Aynı zamanda çalışmamızın ana konusu olan bunlardan ikisi, İmam Birgivî'nin *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* isimli eserleridir. İki eser de âmil, ma'mûl ve i'râb konularını aynı sınıflandırmayı takip ederek ele alır. Ancak *İzhâru'l-Esrâr* adının da ifade ettiği gibi *Avâmil*'deki kapalı kalan hususları ve açıklanması gereken yerleri izah etmektedir.

Hanefî-Mâturîdî çizgisinde bir Osmanlı din ve dil âlimi olan Birgivî, dindeki bid'at ve hurafelere, cemiyetteki haksızlık ve yolsuzluklara cesaretle karşı çıkan söylediklerini yaşama gayreti içinde olan samimî bir Müslümandır. Eserleriyle yaşadığı toplumu yansıtan müellif, Sünnî-Hanefî sınırlar içinde kalarak zaman zaman idarecilerde, mutasavvıflarda ve yaşadığı toplumda gördüğü eksiklikleri sert ve tavizsiz bir dille eleştirmiştir. O, eserlerinde her fırsatta toplumun sorunlarına neşter vurmaktan çekinmeyen, toplumdaki problemler için çözüm arayışı içinde olan bir ilim ve fikir adamıdır. Zamanında âdet olduğu üzere eserlerinin hiçbirini devlet büyüklerine ithaf etmemiş ve methiyeler yazmamıştır. Çok uzun yaşamamasına rağmen bıraktığı eserleri, onun güçlü azmine ve kuvvetli kalemine şahittir. Bazı fikirleri her ne kadar keskin ve tavizsiz olsa da dayandığı sağlam deliller günümüze kadar ulaşan eserleriyle ortadadır. Toplumdaki bozulmaların kaynağını genel olarak dinin emir ve yasaklarına dikkat edilmemesine ve halkın bid'atlere dalmasına dayandıran Birgivî'nin fikirlerinden bazıları referans alınarak ve bunlara ilaveler de yapılarak kendisinden sonra bazı konularda ifrat ve tefrite düşenler olmuştur. Eserlerinin neredeyse tamamına yakını bize ulaşmış olan Birgivî'nin fikirlerini, eserlerinde dayandığı delillere bakarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Kısaca o, bugün bile Türk halkı üzerinde tesirleri hissedilen toplumla iç içe yaşamış sorumluluk bilincine sahip idealist bir Müslüman din ve dil âlimidir.

Aile ocağından beri dinî ilimlerin ve Arapçanın tadrîsi içinde yetişmiş olan Birgivî, Arap dilinde mütehassıstır. Âlimlerce öğrenilmesi farz-ı kifâye olarak kabul edilen Arapçanın Birgivî tarafından eğitim ve öğretiminin çok önemli görüldüğünü söyleyebiliriz. Ancak Birgivî'nin devrinin âlimlerinden bu hususta farklı tarafı, zamanındaki müderris ve müellifler daha önceki eserlere şerh ve hâşiyeler yazmakla meşgulken, Birgivî bu dili insanlara kolay ve pratik olarak öğretmenin yollarını

aramıştır. Daha önce yazılan eserleri de inceleyerek kendince en doğru bulduğu yöntemi geliştirmiştir. Arap dilinin sarf ve nahvini pratik ve pedagojik olarak yeniden tertip etmiş ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Çalışmamızda incelediğimiz *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* da bu emeğin mahsullerindedir.

Yazarın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında genel bilgiden sonra bu çalışmamızda, yüzyıllar boyu Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve kendilerinden başarıyla istifade edilmiş klasik kaynaklarımızdan İmam Birgivî'nin Arapça nahiv konularını özetleyen *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr* isimli iki kitabını imkânlar ölçüsünde inceledik. Sonuç itibariyle şunu ifade edelim ki bu eserlerden *Avâmil*, nahiv ilminin ana konuları olan âmîl, ma'mûl ve i'râbı, yüz başlık altında toplayıp her birine çoğunlukla ahlâkî ve itikâdî ilkeler içeren örnekler vererek ele alan özet bir risaledir. *İzhâru'l-Esrâr* ise aynı üslup ve içerikle ancak *Avâmil*'in örneklerini zikretmeden gerekirse farklı örnekler vererek bir çeşit şerh diyebileceğimiz ondan daha ayrıntılı fakat geneli itibariyle mufassal olmayan bir eserdir. *Avâmil*'i, *İzhâru'l-Esrâr*'ın bir mukaddimesi veya bir özeti olarak da değerlendirmemiz mümkündür. Kısaca her iki eser birbirinin tamamlayıcısı durumundadır.

Arap olmadığı halde daha çok dînî sebeplerle klasik Arapça öğrenmeye yönelen toplumumuz, geçmişte öncelikle nahivden Birgivî'nin bu eserleriyle karşılaşmıştır. Geçmiş Osmanlı âlimlerinin hayat hikâyelerine baktığımızda öğrenim gördükleri dersler arasında Birgivî'nin eserlerinin özellikle de bu iki eserinin önemli bir yeri olduğu görülür.

İki eserin ortak birçok yönü vardır. Başta ikisi de aynı taksimatla Birgivî tarafından yazılmıştır. Her iki eser de takdimsiz kısa bir girişle başlar. Bu eserler, ihtilaf konularına girmeyen Arapçada başlangıç aşamasındakiler için yazılmış, ayetlerden örneklere yer veren özellikle Osmanlı ulemâsı tarafından kabul görmüş birer muhtasar nahiv eseridir.

Bununla beraber iki eserin farklı yönleri de vardır. *Avâmil*, *İzhâru'l-Esrâr*'a göre çok daha muhtasar bir eserdir. Neredeyse eserde konu başlıkları ve örnekler dışında hiç açıklama yoktur. İtikâdî ve ahlâkî örneklerle konuları açıklaması bakımından da *İzhâr*'dan farklılık gösterir. *İzhâru'l-Esrâr* ise, her ne kadar ayrıntılı bir eser olmasa da *Avâmil*'e kıyasla nahiv konularını yeterince açıklayan bir eserdir. Eser, ihtilafli konulara girmez ancak çok gerekli gördüğü yerlerde bir iki kelimeyle o konuda ihtilaf olduğuna

işaret etmekle yetinir. Ayetlerden birçok örnek vermekle beraber daha çok anlattığı konuyu öğretmeyi amaçlayan kısa cümleli örnekleriyle de *Avâmil*'den farklılık gösterir.

Birgivî, başta bu iki eseri olmak üzere dil alanında yazdığı eserleriyle Arapça dil öğretimini, devrinin eğitim-öğretim usulleri içinde hayli kolaylaştırmış ve yenileştirmiştir. O, Arapça eğitim-öğretim usûlünde, devrinin medreselerindeki Arapça tahsil sistemine nisbetle çığır açmış bir şahsiyettir. Eserlerinde anlaşılması zor ve mecazlı bir dil kullanmaması aksine olabildiğince basit cümleler ve kolay anlaşılabilir örneklerle maksadını ifade etmesi, müellif için bir üslup olmuştur.

Dilciliği yanında bir din âlimi olan Birgivî'nin *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr*'da Kur'an ilimleri için gerekli Arapçayı öğretmeyi gâye edinen bir dil öğretim yöntemi kullandığı açıkça görülür. Birçok eserinde ve özellikle bu iki eserinde görülen sağlam mantık kurallarına dayanan konuları sınıflandırmasının da etkisiyle olsa gerek, bu eserleri kısa zamanda ilim çevrelerinde büyük kabul görmüştür. Bu güzel kabulün en açık göstergesi, bu eserleri üzerine Osmanlı âlimlerince yapılan çalışmamızda bir kısmını zikrettiğimiz onlarca şerh, mu'rib ve tercüme çalışması ve eserlerinin hâlâ bazı ilim çevrelerinde okunmaya devam etmesidir. Hatta bu eserler, Arap asıllı olan bazı Arap dili uzmanlarının da dikkatini çekmiştir. 17. y.y.'da yaşamış Evliyâ Çelebi (ö. 1093/1682)'nin *Avâmil*'i, Birgivî'nin meşhur eserleri arasında sayması, kısa zamanda bu hacmi küçük eserin büyük bir şöhreti yakaladığının açık bir göstergesidir.

Avâmil'in en bariz vasfı detay konulara hiç girmeden nahvin ana konularını teşkil eden âmil, ma'mul ve i'râbı özetlemesi, daha da önemlisi zihinlerde tutulması kolay, unutulması zor pratik değer taşıyan seçkin örnekleridir. Özgün taksimatıyla eser, Arap âleminde de tanınmaktadır. Geneli itibarıyla basit bir dili olan *İzhâru'l-Esrâr*'da ise Birgivî, tekrarlardan uzak sağlam verilere dayalı tartışmasız bir dil eğitimi ortaya koymaktadır. Bıktırıcı açıklamalardan kaçınan müellif, verdiği örneklerin anlaşılması için onları seçeneklerle zenginleştirmiştir. Mantığı kuvvetli bir ilim adamı olan Birgivî, çoğu eserinde hissedildiği gibi bu eserlerinde de özellikle konuları sınıflamada mantığın ve matematiğin ilkelerinden büyük ölçüde yararlanmış, ahenk ve sadelik içerisinde vermek istediği bilgileri okuyucuya sunmuştur.

Avâmil ve *İzhâr'ul Esrâr*, nahvin bazı konularını çok kısa veya yüzeysel geçmesi yönüyle eleştirilebilir. Ancak bunun sebebini, müellifin bu eserleri telif amacıyla aramak yerinde olacaktır. Zira o, bu eserlerini, Arap dili gramerinde

tartışmasız, kısa ve özlü bilgiler sunan Arap dilinde henüz başlangıç aşamasında olanlar için bir Arap dili grameri rehberi olarak yazmıştır. Müellifin Arap diliyle ilgili daha detay konuları içeren *İmtihânü'l-Ezkiyâ* ve *Kifâyetu'l-Mübtedî* gibi eserlerinin bulunması bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Dili, üslubu ve usandırmayan doyurucu içeriğiyle haklı bir şöhretin sahibi olan bu eserler, genel olarak bütün Arapça öğrenmek isteyenlerin özellikle de fasih Arapçayı ve dînî metinleri okuyup anlamak isteyen başlangıç aşamasındaki talebelerin geçmişte olduğu gibi günümüzde de kendilerinden istifade edebilecekleri kültürel mirasımızın kıymetli meyvelerindedir. Arapçaya ilgi duyanların bu eserlerden yararlanmamaları için bir sebep yokken faydalanmaları için sebep çoktur.

Birgivî ve eserleri hakkında yapılmış çalışmalardan yararlanarak ve büyük ölçüde bu iki eserin metinlerinden hareket ederek kendi çıkarım ve yorumlarımızı da eklemek suretiyle bu çalışmayı yapmış bulunuyoruz. Müellif ve eserleri hakkında bilgi de sunarak imkânlarımız ölçüsünde yaptığımız bu çalışmada, Birgivî'nin bu iki eseri hakkında yeterli miktarda bir inceleme çalışması yaptığımızı düşünmekteyiz. Bu çalışmayla, ilim dünyasına özellikle Arapçaya ilgi duyanlara katkı sağlayabilmiş ve zihinlerde İmam Birgivî'nin *Avâmil* ve *İzhâru'l-Esrâr*'ı hakkında az da olsa bir merak uyandırabilmişsek seviniriz.

Bu eserleri incelerken hem *Avâmil*'in birer ahlak ilkesi sunan ve akıllarda yer eden misallerinden hem *İzhâru'l-Esrâr*'ın bazı kitapların sayfalarca anlattığı konuları birkaç cümleyle özetleyen özlü bilgilerinden istifade ettiğimi, müellifi rahmetle yâdederek ifade etmek isterim. Bu çalışmanın Arapçaya ve özellikle klasik Arapçaya ilgi duyanlara faydalı olması temennisiyle...

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Cemil (1994), “Dâvûd-i Karsî”, *DİA*, c. 9, s. 31, İstanbul: TDV Yay.
- ALİ en-NECDİ NÂSIF (1978), *Târihu-n-Nahv*, Kâhire, Dâru'l-Maarif.
- ARSLAN, A. Turan (1989), “İmam Birgivî'nin Tasavvuf Anlayışı”, *İslâm Dergisi*, sy. 74, İstanbul
- (1992), *İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul: Seha Neşriyat.
- (1994) “İmam Birgivî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”, Yay. Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 16-23, Ankara: TDV Yay.
- (1996), “Arap Gramerinde İki Avâmil Risâlesi ve Bunların Mukayesesi”, *İlam Araştırma Dergisi*, c. 1, sy. 2, ss. 161-176.
- (1999), “XVI. Asır Osmanlı İlim Hayatına Genel Bir Bakış”, *Osmanlı* (I-XII), VIII, ss. 43-49, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- (27-29 Haziran 1988), “Merkez Efendi'nin Muasırlarından İmam Birgivî”, *Merkez Efendi Sempozyumu*, ss. 26-36, Manisa: Türk Ocağı Denizli Şubesi Yay.
- (Haziran 1988), “İmam Birgivî ve Günlük Hayatı”, *İlim ve Sanat Dergisi*, sy. 19, ss. 52-57, İstanbul.
- AŞIK, Nevzat (1994), “İmam Birgivî'nin Hadisçiliği” Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 38-42, Ankara, TDV Yay.
- ATSIZ, Nihal (1966), *Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası*, İstanbul, MEB Yay.
- AYNİ, Mehmet Ali (1939), *Türk Ahlakçıları*, İstanbul, Marifet Basımevi.
- AYVALLI, Ramazan (1994), “İmam Birgivî'nin İlmi Şahsiyeti” Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 24-31, Ankara, TDV Yay.
- BAĞDATLI İSMAİL PAŞA (1955), *Hediyyetu'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn* (I-II), İstanbul: Maârif Vekâleti.

BALTACI, Cahit (1976), *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası.

BİRGİVÎ MEHMED EFENDİ (h. 1330/1912), *Avâmil* (Nahiv Cümlesi içinde), ss. 92-100, İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası.

————— (tsz), *Ahvâlu Etfâli'l-Müslimîn*, ss. 68-107, İstanbul: Esad Efendi Matbaası.

————— (tsz.), *Birgivî Vasiyetnâmesi*, (sad. Ahmet Ersin Yücel), İstanbul: Bedir Yay.

————— (1976), *Cennet Bahçeleri-Namazın Doğru Kılınması-Dünya ve Ahirette Müslüman Çocukların Halleri* (Çev. Mehmed Emre), İstanbul: Çile Yay.

————— (h. 1330/1912), *İzhârü'l-Esrâr* (Nahiv Cümlesi içinde), ss. 46-91, İstanbul: Ahmet Kâmil Matbaası.

————— (tsz), *el-Makâmât*, İstanbul: Medrese Kitabevi.

————— (tsz), *Risâletü'l-Musâfaha*, İstanbul: Medrese Kitabevi.

————— (tsz), *et-Tarikatu'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye*, İstanbul: Pamuk Yay.

BİRİNCİ, Ali (Aralık 1996), “Birgivî Risalesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?”, *Türk Yurdu*, sy. 112, ss. 13-14.

BROCKELMANN, Carl (1943), “(GAL) *Geschichte Der Arabischen Literature*” (I-II), Leiden, E. J. Brill.

BURSALI MEHMED TAHİR (h. 1333/1915), “*Osmanlı Müellifleri*”, İstanbul: Matbaba-i Âmire.

CİHAN, Sadık (1987), “Muhammed b. Pîr Ali Birgivî ve Risale fî Usûli'l-Hadîsin Tercümesi”, *19 Mayıs İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 2, ss. 55-69.

el-CÜRCANÎ (tsz), *et-Ta'rifât*, b.y.y.

ÇAKIR, Mehmet (1994), “Birgivî'nin el-İzhâr'ında İzlediği Öğretim Metodu”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 43-46, Ankara: TDV Yay.

- ÇELEBİ, Muharrem (1989), “Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. V, ss. 1-31, İzmir.
- (1994), “İmam Birgivî'nin Dilciliği”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 47-54, Ankara: TDV Yayınları.
- ÇETİN, M. Nihat, “Arap”, *DİA*, c. III, ss. 282-309, İstanbul: TDV Yay.
- ÇÖRTÜ, M. Meral (1998), *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- DEMİRAYAK, Kenan-Çöğenli, M. Sadi (1995), *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum.
- DOĞAN, Mehmet (1996), “Büyük Türkçe Sözlük” (11. baskı), İz Yayıncılık.
- DURMUŞ, İsmâil, “Avâmilü'l-Mie”, *DİA*, c. IV, ss. 106-107, İstanbul: TDV Yay.
- ELMALI, Hüseyin (1994), “Birgivî Hakkında Mısır, Mekke ve Medine Âlimlerinin Söylediği Bazı Şiirler”, Yay. Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 83-101, Ankara: TDV Yay.
- “İzhârul-Esrâr”, *DİA*, c. XXIII, ss. 506-7, İstanbul: TDV Yay.
- EMECEN, Feridun (1992), “Kânûnî Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (IVX cilt), İstanbul: Çağ Yay., c. 10, ss. 313-382.
- ESKİCİOĞLU, Osman (1994), “İmam Birgivî'nin Para Vakıfları Hakkındaki Bazı Görüşleri”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 67-72, Ankara: TDV Yay.
- EYYÛBÎ Abdullah b. Salih b. İsmâil (h. 1309/1891), *Fevâyihu'l-Ezkâr fî Halli Netâici'l-Efkâr*, İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası.
- İŞKİN, Gökhan Sebati (2007), “Kuşadalı Mustafa b. Hamza (Adalı), Netâicu'l-Efkâr Adlı Eseri ve Kendisine Yöneltilen Eleştiriler”, *Cumhuriyet Üni., İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XI/1, ss. 153-171, Sivas.
- İBN-İ HACİB (tsz), *Kâfiye* (Mukayyed Nahiv Cümlesi içinde), İstanbul: Salah Bilici Yay.
- İBN-İ HİŞAM (2001), *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ*, Beyrut: Dâru'l-Marife.

İBN-İ MANZÛR (1300/1883), *Lisânu'l-Arab* (XV), Bulak.

İBNU'N-NEDİM (1985), *el-Fihrist*, Doha-Katar.

İBRAHİM CÛDÎ (tsz), *Rehber Avâmil*, İstanbul: Dersaadet Yay.

İLGÜREL, Müctebâ (1992), "II: Selim (Sarı Selim)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (IVX cilt), c. 10, ss. 383-391, İstanbul: Çağ Yay.

KÂTİB ÇELEBÎ (1941), *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn* (I-II), (nşr. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul, Maarif Vekâleti Yay.

KAYA (Fazlıoğlu), Şükran (1995), "İzhârü'l-Esrâr li'l-Birgivî - Dirâse ve Tahkîk", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Câmîiatu'l-Ürdüniyye Külliyyetu Dirâseti'l-Ulyâ, Amman.

KAYA, Erdal (2007), "Kasabzâde İbrâhim Efendi ve "el-Ezhâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkîk), *Basılmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KAZICI, Ziya (1995), *Anahatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Yay.

KIZIKLI, Salih Zafer (2005), "Arap Grameri Ekolleri", *Basılmamış Doktora Tezi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

KUFRALI, Kasım (1949), "Birgivî", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

LEKESİZ, M. Hulusi (1991), "Osmanlı İlmî Zihniyeti, Teşekkülü, Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu*, c. 11, sy. 49, ss. 20-31.

MARTI, Huriye (2008), *Birgivî Mehmed Efendi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

MEHMED FEHMÎ (h. 1332/1914), *Târih-i Edebiyâtı Arabiyye*, İstanbul.

MEHMED SÜREYYÂ (h. 1327/1909), *Sicilli Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye* (I-IV), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

MEHMED TEVFİK EFENDİ (h. 1312/1894), *İzhâr ve Kâfiye Tercümesi*, İstanbul, Matbaa-i Şirketi Mürettebiyye.

- MUSTAFA B. ŞEMSEDDİN (1310/1892), *Ahter-i Kebîr* (I-II Cilt), İstanbul: Matbaatu'l-Âmire.
- MUSTAFA LEBÎB ANKARAVÎ (h. 1323/1905), *Tuhfetu'l-İhvân*, İstanbul: Arif Efendi Matbaası.
- ÖMER RIZA KEHHÂLE (1993), *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimi Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye* (IV cilt), Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- ÖNCÜ, Mustafa (2009), "Fethu'l-Esrâr fî Kitâbi'l- İzhâr Adlı Eserin İnceleme ve Edisyon Kritiği", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÖNDER, Şule (2006), İslam ve Osmanlı Hukukunda İmam Birgivî ve Ebussuud Efendinin Para Vakfı Tartışmaları", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- ÖZDEMİR, Yılmaz (1998), Davud el-Karsî, Hayatı, Eserleri ve "Şerhu'l-Avâmili'l-Cedîd (Edisyon Kritik)", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- PAKALIN, M. Ziya (1971), *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı, 3 cilt), İstanbul: MEB Yay.
- SERKÎS, Yusuf b. İlyân (1928), *Mucemü'l-Matbûati'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe* (I-II), Kâhire: Matbaatü Serkîs.
- SEYYİD EFENDİZÂDE ALİ ŞUHÛDÎ (h. 1330/1912), *Rehber İmtihan*, İstanbul: Mektebe-i Mahmûdiye.
- SOFUOĞLU, M. Cemal (1994), "Birgivî'nin Vasiyetnâmesi Üzerine Bazı Düşünceler", Yay. Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 73-77, Ankara: TDV Yay.
- ŞEKER, Mehmet (1994), "Aydinoğulları Beyliği ve Birgi", Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 1-15, Ankara: TDV Yay.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (h. 1306/1880), *Kâmûsu'l-A'lâm* (I-IV), İstanbul: Mihran Matbaası.

- TAŞCI, Ahat (2003), “Divrik’li Muhammed b. İbrahim ve el-Muvaddihu’l-Vefiyy (Şerhu’l-Avâmili’l-Cedîd)” *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- TOPRAK, Süleyman (1994), “İmam Birgivî ve Bidatlere Karşı Tutumu”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 67-72, Ankara: TDV Yay.
- TÜLÜCÜ, Süleyman (1999), “Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivî ve İzhârî’l-Esrâr’ı”, *Osmanlı (I-XII)*, VIII, ss. 107-113, Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- UNAT, Faik Reşit (1974), “Hicri Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Kılavuzu”, Ankara.
- YANIK, Nevzat – ÇÖĞENLİ, M. Sadi (1998), *İzhâr ve Tercümesi* (1. Baskı), Ankara: Kültür ve Eğitim Vakfı.
- YARDIM, Ali (1994), *İzmir Milli Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir: İzmir Milli Kütüphanesi Vakfı.
- YILDIZ, Ayhan (2008), “Kayseri Raşit Efendi İhtisas Kütüphanesi’nde Bulunan Arap Dili ve Edebiyatına Dair El Yazması Eserlerin Tasnif ve Tanıtımı”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- YILMAZ, Ferhat (2004), “Arap Edebiyatında Tenkidin Seyri”, *Çukurova Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 1, ss. 241-254.
- YILMAZ, Ömer (2006), “Mescid-i Nebevî Kütüphanesi’ndeki Türk Müelliflere Ait Yazma Eserler”, *Cumhuriyet Üni. İlah. Fak. Dergisi*, sy. X/2, ss. 411- 421, Sivas
- YÜKSEL, Emrullah, “Birgivi”, *DİA*, c. 6, ss. 191-194, İstanbul: TDV Yay.
- “Mehmet Birgivî”, *Atatürk Üni. İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, ss. 175-185.
- (1994), “Müslüman Türk Âlimi Olarak İmam Birgivî’nin Osmanlı Döneminde ve Günümüz Türkiyesinde Yeri”, Yayına Haz. Mehmet Şeker, *İmam Birgivî Sempozyumu*, ss. 32-37, Ankara: TDV Yay.
- ZEYNİZÂDE Hüseyin b. Ahmed (h. 1285/1868), *Hallu Esrârî’l-Ahbâr ‘alâ İ’râbi İzhârî’l-Esrâr*, İstanbul: el-Hâc Bosnalı Muharrem Efendi Matbaası.
- ez-ZİRİKLİ, Hayreddin (1959), *el-A‘lam* (2. baskı), Kahire: Matbaatu Kustasus.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Halit YENEN

Doğum Yeri ve Tarihi: ADANA / 1978

Medenî Durumu: Evli

Tel (iş): 0322 3917617

EĞİTİM DURUMU

2006-2010: Yüksek Lisans, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı-ADANA.

1994-1999: Lisans, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-İSTANBUL.

1991-1994: Lise, Seyhan 19 Mayıs Lisesi- ADANA.

İŞ DENEYİMİ

26.11.2008-.....: Adana-Sarıçam, Vaiz

29.06.2006-2008: Adana-Yüreğir, Vaiz

22.09.2003-2006: Kayseri Eğitim Merkezi, Kursiyer

2003-15.09.2003: Çanakkale-Lapseki, Vaiz

2001-26.12.2002: Tekirdağ İl Müftülüğü, Vaiz

YABANCI DİL: Arapça ve İngilizce.

BİLGİSAYAR: İnternet, Windows ve Ofis Uygulamaları.